

KOVID-19 OLGUSU ÇERÇEVESİNDE, BİR SALGIN HASTALIĞIN MENŞEİ OLAN DEVLETİN ULUSLARARASI SORUMLULUK HUKUKU KURALLARI BAKIMINDAN DURUMU^{doi}

IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC, THE SITUATION OF THE STATE THE
ORIGIN OF THE INFECTIOUS DISEASE WITH REGARD TO THE GENERAL RULES
GOVERNING THE INTERNATIONAL RESPONSIBILITY OF STATES

Esra KATIMAN*

Makale Bilgi

Gönderilme: 28/05/2020
Kabul: 13/08/2020

Anahtar Kelimeler

Korona Virüs,
Salgın Hastalıklar,
Uluslararası Hukuk
Sorumluluk
Kuralları,
Çin Halk
Cumhuriyeti,
Birleşmiş Milletler
Örgütü,
Dünya Sağlık
Örgütü.

Article Info

Received: 28/05/2020
Accepted: 13/08/2020

Keywords

Coronavirus,
Epidemics,
International Legal
Responsibility Rules,
People Republic of
China,
United Nations
Organization,
World Health
Organization,

Özet

Dünya çapında eşi benzeri görülmemiş olan bir salgın hastalıkla (Kovid-19) mücadele devam ederken hastalığın uluslararası boyutu, hastalıkla mücadele sırasında devletler tarafından alınan önlemler, hastalık sebebiyle ortaya çıkan büyük insan kayıpları, doğan maddi ve manevi zararlar durumun uluslararası hukukta nasıl ele alınması gerektiğinin sorgulanmasına neden olucu boyuttur. Hastalığın çıkış yerinin belirli olması, konunun Dünya Sağlık Örgütü koordinasyonunda ele alınması, devletlerin acil önlemler almaya davet edilmesi ve konu ile ilgili uluslararası anlaşmaların varlığı gibi bir dizi unsur, hastalıkla ilgili önlemler ve salgının idaresi konusunu, uluslararası sorumluluk hukuku alanına sokmaktadır. Uluslararası sorumluluk hukuku kuralları çerçevesinde, Çin Halk Cumhuriyeti'nin salgın hastalığın ortaya çıktığı ülke olarak durumunun incelendiği bu çalışmada, sırasıyla, konu ile ilgili uluslararası sorumluluk hukuku kuralları, mevcut durumun sözkonusu kurallar çerçevesi içinde analizi ve muhtemel uluslararası ihtilaf çözüm yollarının neler olduğu saptanmaya çalışılmıştır. Henüz bu konuda ortaya çıkmış devletlerarası bir hukuki uyuşmazlık bulunmaması sebebiyle, çalışmada, spekülasyon çıkarımlar yapmaktan kaçınmak amacıyla, benzer durumlar için, mutatis mutandis, verilmiş uluslararası yargı kararları ve diğer uluslararası çözüm mekanizmalarının yine benzer durumlardaki kararları çalışmanın merkezine alınmıştır.

Abstract

While fighting an epidemic unprecedented worldwide, the international dimension of the disease (Covid-19), the measures taken by the states during the battle against the disease, the massive human losses caused by the disease, and the material and moral damages arising are causing a questioning on how the situation should be handled in international law. Several factors, such as the determination of the origin of the disease, the issue being tackled under the coordination of the World Health Organization, and the invitation of the states to take urgent measures, carry the issue of the emergence and spread of the epidemic to the area of international responsibility. In this study, examining the situation of the People's Republic of China as a country where the epidemic disease occurs within the framework of international liability law rules, it is tried to determine the international liability law rules related to the subject, the analysis of the current situation within the framework of these rules and the possible ways of international dispute resolution. Due to the lack of a legal dispute that has emerged on this issue yet, in order to avoid making speculative inferences in the study, mutatis mutandis, international judicial decisions, and other international solution mechanisms for similar situations are taken into the center of the study.

I. GİRİŞ

Henüz kesin tedavisi ve aşısı bulunamamış olan Kovid-19 hastalığına yol açan SARS-CoV2 virüsünün¹ dünya ülkelerine hızla yayılma süreci devam ederken virüsün ortaya çıktığı ülke olması sebebiyle, gözler bir yandan, Çin Halk Cumhuriyeti'ne² dönerken bir yandan da Dünya Sağlık Örgütü, dünya çapındaki bu salgın krizinin başlangıç aşamasından itibaren salgının yönetimi ve önlemlerin alınması konularında üstlendiği uluslararası düzenleyici rolü sebebiyle, yakından takip edildi. Bilgi amaçlı seyreden bu yakın takibin gerek Çin'e gerek Dünya Sağlık Örgütü'ne karşı itham edici iddialara dönüşmesi çok uzun sürmedi³.

Salgının geniş yayılım göstermesi, tüm dünya halklarının sağlığını tehdit etmesi, ulusal sağlık sistemlerini eşi benzeri görülmemiş bir defa karşında bırakmış olması sebepleriyle insan kayıplarının⁴ ve maddi zararın⁵ artış hızıyla birlikte gün geçtikçe belirginleşen vahim tablo gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde, devletlerin çeşitli alanlardaki sorumluluklarının kapsamı ve varsa sorumluların tespiti konusundaki tartışmayı da beraberinde getirdi. Ulusal düzeyde sağlık sistemlerinin yetersizliği, ulusal makamların salgın yönetimi öncesi ve sonrasında hazırlıkları, aldıkları kararlar ve uygulamaları, ulusal mercilerin sorumluluğu bağlamında tartışılmaya açıldı. Özellikle sosyo- ekonomik gelişmişlik düzeyi neredeyse aynı olan ülkeler arasında vaka/ölüm oranlarındaki belirgin farklılıklar, bu tartışmaların yerindeliğine destekleyici kanıtlar sundu⁶.

Bu tartışmalar içinde uluslararası düzeyde ilk öne çıkan konu, bir salgın hastalık olan Covid-19 hastalığının ortaya çıkması ve yayılması süreçlerinin genel olarak devletlerin uluslararası hukuksal sorumlulukları kapsamında ele alınıp alınamayacağı sorunu olmuştur.

Şu ana kadar Çin tarafından resmi olarak yadsınmadığına ve farklı bir bilgilendirme de kesin kanıtlarla getirilmediğine göre, virüsün çıkış yeri olarak, şimdilik, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Wuhan eyaleti olduğunun kabulü, bu çalışmanın çıkış noktasıdır. Öte yandan, , spekülasyon değerlendirmelerden kaçınılarak soruna genel yaklaşım içinde kaleme alınmış olan işbu makalede kullanılmış olan değerlendirme ölçütlerinin ve bilgi kaynaklarının - hastalık çıkış yer ve koşulları daha sonra değişiklik gösterebilecek olsa dahi- muhtemel böylesi bir değişikliğe uyarlanabileceğinin altını çizmek gerekir. Bu çalışma, sorunun birbirinden farklı, önemli genişliğe sahip boyutlar içermesinden ötürü, uluslararası örgütlerin ve ulusal yetkililerin salgın sebebiyle doğan olası sorumluluk hallerini, zorunluluk nedeniyle vurgu yapılan sınırlı noktalar dışında, inceleme kapsamı dışında bırakmış; konu, sadece, salgın hastalığın menşei olan devlet bakımından uluslararası hukuk düzenlemeleri ve saptanan kuralların muhtemel sonuçları ile sınırlandırılmıştır⁷.

Bir salgın hastalığın ortaya çıktığı ülke için sorunu, ulusal sınırlar dışına taşıyan birincil etken, hastalığın başka ülkelere yayılma riskidir. Sağlık sorunu uzun zamandır uluslararası hukukun ele aldığı konular arasındadır⁸. Sağlık hukukunun uluslararası hukuk boyutu, uluslararası nitelikli belge ve anlaşmalarla birlikte uluslararası ilişkiler alanında devletlerarası iş birliği ve dayanışma başlıklarını açtığı gibi, uluslararası sorumluluk hukuku ve uluslararası insan hakları hukuku alanlarının da içinde yer alır.

¹ Covid-19 hastalığına sebep olan virüs, Dünya Sağlık Örgütü tarafından SARS-CoV2 olarak adlandırılmıştır. Bundan sonra, kısaca, "Korona virüsü" olarak anılacaktır.

² Bundan sonra kısaca, "Çin" veya "Çin Devleti" olarak anılacaktır.

³ 14 Nisan 2020 günü Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Donald Trump Dünya Sağlık Örgütü'nün salgının idaresinde ihmali olduğunu iddia ederek, Örgüt'ün bütçesine ABD'nin yapmış olduğu katkıyı durdurduğunu açıklarken, öte yandan başta ABD olmak üzere çeşitli ülkelerden hukukçular diğer Çin'in uluslararası hukuk sorumluluğunun dava edilebilirliğini tartışmaya başladılar. Bkz. <https://bitterwinter.org/coronavirus-ccp-beware-the-lawyers-are-coming/>
<https://warontherocks.com/2020/03/china-is-legally-responsible-for-covid-19-damage-and-claims-could-be-in-the-trillions/>

⁴ <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situation-reports/>

⁵ Sadece Avrupa Birliği ("AB") ülkeleri içinde, yeni tip Korona virüsüyle mücadeleye yönelik önlemlerin, 3 trilyon avroya mal olduğu AB Komisyonu başkanı Ursula von der Leyen tarafından 15.04.2020 tarihinde yapılan bir basın açıklamasıyla duyurulmuştur.

⁶ Bkz. Fransa- Almanya karşılaştırması: Ülkelerarası salgın durumu tablosu için, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, <https://corona.cbddo.gov.tr/Home/DeathConfirmedRatio>. Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü verileri için, bkz. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situation-reports/>

⁷ Yazarın notu: Bu tercih, somut olayda, uluslararası kuruluşların sorumluluğunun bulunmadığı anlamına varan üstü kapalı bir görüşün ifadesi değildir.

⁸ Dünya Sağlık Örgütü Anayasası'nın 12 Temmuz 1946 yılında kabul edilmişinden önce de uluslararası alanda sağlık alanında özellikle uluslararası bibliyografik çalışmalar bulunmaktaydı:

https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/70939/ICD_10_1957_v1_fre.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Devletlerin uluslararası hukuk kurallarına saygı sorumluluğu, uluslararası hukukun en temel kurallarından biri olup bu yükümlülük birçok temel uluslararası andlaşmada, başta Birleşmiş Milletler Şartı olmak üzere, genel sorumluluk niteliğinde andlaşma hükümlerine temel olmaktadır. Uluslararası hukukta devletlerin salgın hastalık alanında çok çeşitli sorumlulukları mevcuttur. Bu nedenle, bir salgın hastalığın menşei durumundaki ülkenin sorumluluklarının uluslararası hukuktaki yeri ve kapsamı, makalede ilk aşamada ele alınacak konuyu oluşturmaktadır (I). Tespit edilen alanda doğmuş olan sorumlulukların ihlalden kaynaklanan sonuçlar bakımından uluslararası hukukta hangi çözüm yollarının bulunduğu meselesi ise ikinci aşamada ele alınmıştır (II).

II. SALGIN HASTALIĞIN MENŞEİ DURUMUNDAKİ DEVLETİN ULUSLARARASI HUKUK ALANINDA SORUMLULUKLARI

Bir salgın hastalığın sınırlanması özellikleri, hastalığın önlenmesi, salgının yayılmasının durdurulması ve salgınla mücadele konularını uluslararası hukuk alanı içine dahil ederken bir yandan bu konuda yapılan andlaşmalar (A), diğer yandan devletlerin uluslararası sorumluluk hukuku kuralları (B), hastalığın menşei durumundaki devletin yükümlülüklerinin genel çerçevesini çizer.

A. Andlaşmadan Doğan Uluslararası Sorumluluk

Uluslararası sağlık hukukunun başlıca hukuk kaynağı sağlık alanında yapılmış olan uluslararası düzenlemelerdir ki en önemlisini Uluslararası Sağlık Tüzüğü⁹ (2005) oluşturur (1). Tüzük, devletlere sağlık alanında birçok yükümlülük getirirken salgının ortaya çıktığı devlete ise bazı özel yükümlülükler saptamıştır (2).

1. Uluslararası Sağlık Tüzüğü, hukuk kaynağı olarak bir uluslararası sözleşme (*sui generis*)

Devletlerarası örgüt niteliğindeki Birleşmiş Milletler'in özel uzman kuruluşu olarak oluşturulmuş Dünya Sağlık Teşkilatı'nın¹⁰ kuruluş metni olan Anayasası'na¹¹ göre amacı, "bütün milletleri mümkün olan en yüksek sağlık seviyesine ulaştırmaktır". Anayasa'nın giriş bölümünde, bütün milletlerin sağlığı, dünya barışının ve güvenliğinin esas şartı olarak görülmüş ve devletlerarası iş birliği ilkesine birçok paragrafta vurgu yapılmıştır. Akit devletlerin, bütün milletlerin sağlığını düzeltmek ve korumak için aralarında iş birliği yapmayı amaçlamaları sebebiyle Örgüt'ün Anayasası'nda belirtilen ilkeleri kabul ederek Örgüt'ün kurulmasına karar verdikleri ifade edilmiştir. Görüldüğü üzere, milletlerin sağlık alanda devletlerarası iş birliği Dünya Sağlık Örgütü'nün kuruluş sebeplerini özetleyen ana unsurdur.

22 Temmuz 1946 tarihinde örgüte kesin imza ile üye olan ülkelerin sayısı 59 olup, bugün Örgüt'e üye 193 devletin arasında Çin, Almanya, ABD, Fransa ve Türkiye bulunmaktadır¹². Sağlık hukuku alanında uluslararası hukuk kurallarının kaynağını oluşturan kuralları koyan Dünya Sağlık Örgütü, başta Anayasası olmak üzere, çeşitli uluslararası belgeler aracılığıyla üye devletlere dönük sağlık alanında çeşitli düzenlemeler öngörmüştür. Örgütün organlarından biri olan ve üye devlet temsilcilerinden oluşan Dünya Sağlık Meclisi, Dünya Sağlık Örgütü Anayasası'nın 19. maddesine göre üçte iki çoğunlukla uluslararası andlaşma ve anlaşma kabulüne yetkilidir. Dünya Sağlık Meclisi'nin bu özel yetkiye dayalı olarak kabul ettiği andlaşmalar ("*Traité*", "*Treaty*") ve anlaşmalar ("*Accord*" veya "*Agreement*") her üye devlet için, bu devletin kendi anayasa hükümlerine göre kabul edilmesinden sonra yürürlüğe girmektedir. 21. maddeye göre ise, Dünya Sağlık Meclisi sınırlı sayıda belirtilmiş konularda Tüzük ("*Reglement*") kabul etmeye yetkili kılınmıştır. 22.madde ile Meclis tarafından 21. madde çerçevesinde kabul edilen tüzüklerin üye devletlere usulüne uygun tebliğ edilmesi sonrası, bütün üye devletler için yürürlük kabul edileceği hükme bağlanmıştır. İstisnası, tebliğde belirtilen süre içinde devletlerin,

⁹ Bundan sonra, "Tüzük" veya kısaca "UST" olarak anılacaktır.

¹⁰ Bundan sonra "Dünya Sağlık Örgütü" veya kısaca "Örgüt" olarak anılacaktır.

¹¹ Dünya Sağlık Teşkilatı Anayasası (United Nations, *Treaty Series*, Vol. 14, s.185), New York'ta 19.06-22.07.1946 tarihleri arasında düzenlenen Dünya Sağlık Konferansı'nda, 61 devlet tarafından imzalanarak 22 Temmuz 1946 yılında kabul edilmiştir (*Off. Rec. Wld. Hlth. Org.* 2, 100). Bugün itibarıyla 193 devletin üye olduğu Dünya Sağlık Teşkilatı Anayasası'nın uluslararası hukuk alanında yürürlük tarihi, 7 Nisan 1948'dir. Türkiye bakımından, usulüne göre yürürlüğe konulması işlemleri (onaylama ve yayımlama) tamamlandıktan sonra 2 Ocak 1948 tarihinden itibaren bağlayıcılık kazanmıştır.

¹² BM, *Recueil des Traités*, Vol. 14, s.185.

Genel Direktör'e ret beyanlarını veya çekincelerini sunmaları durumudur.

Uluslararası Sağlık Tüzüğü (2005) ilk kabul edildiği 1951 yılından itibaren çeşitli değişikliklere uğramış bir uluslararası metindir¹³. Tüzük'ün en son 2005 yılında gözden geçirilmiş hali, "Uluslararası Sağlık Tüzüğü (2005)" adıyla, uluslararası hukukta 15 Haziran 2007 tarihinde yürürlüğe girmiştir¹⁴. UST, DSÖ bünyesinde, devletlerin kabul ve imzasına sunulmaksızın DSÖ Sağlık Meclisi'nde DSÖ Anayasası'nın 21 ve 22 maddeleri tarafından verilen yetkiye dayalı olarak kabul edilmiş bir uluslararası belge niteliğindedir. DSÖ Anayasası'nı imzalayıp onaylayan devletler, bu hükümlere dayalı çıkartılan tüzükleri verilen süre içinde ret veya ihtirazi kayıt koymamaları halinde kabul etmiş sayılacaklarından bu Tüzük, Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'ne göre her ne adla anılırsa anılsın devletlerarası yapılmış ve uluslararası hukuk kurallarına tabi kılınmış ve devletlerin DSÖ Anayasası'na üyeliği ile, imza şartı önceden gerçekleşmiş sayılan *suis generis* bir uluslararası andlaşmadır¹⁵. Hukuki niteliği her ne kadar doktrinde tartışmalı olsa da¹⁶, Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi ("VAHS") kuralları ve uluslararası örf adet hukuku kuralları, bağlayıcılığı olan ve uluslararası hukukta hüküm doğuran bu belgenin yorum ve uygulanması konularında asli hukuk kaynaklarını oluşturmaktadır.

Tüzük, diğer birçok uluslararası andlaşma gibi kabul ve onay şartı aramadığından, Türkiye gibi düalist devletlerde gördüğümüz, iç hukukta geçerliliği için onanması ve yürürlüğe konulması şartlarının yerine getirilmesi beklenmeksizin, verilen süre içinde ret veya ihtirazi kayıt koymayan devletler bakımından uluslararası hukuk alanında yürürlüğe girmekte, bu devletler bakımından bağlayıcı olmaktadır. Bu nedenle, her ne kadar gözden geçirilmiş metin olan UST (2005), örneğin Türkiye'de, anayasal hükümler gereği bir onaylamanın uygun bulunması kanunu ile yürürlüğe girmiş olmasa da Dünya Sağlık Örgütü Anayasası ile bağlı olan Türkiye açısından Tüzük, uluslararası hukuk bakımından yürürlüktedir. Bu sonuç, Dünya Sağlık Örgütü'ne Taraf Devletler bakımından yükümlülük doğurur nitelikte olduğundan, tüm dualist ülkeler için geçerlidir. UST'ye, verilen süre içinde ret veya ihtirazi kayıt koymayan, diğer yandan, DSÖ Anayasası'nı imzalayıp onaylayan devletler Taraf Devlet statüsünde olduklarından Çin, ABD, Fransa gibi birçok ülke, adı "Tüzük" olan bu uluslararası andlaşmaya da taraf sayılmaktadır.

2. Salgının başlangıç yeri olan devletin asli sorumlulukları (değerlendirme, bildirim, denetleme ve iş birliği yükümlülükleri)

Salgın hastalığın başladığı bir devletin uluslararası hukuk alanındaki sorumlulukları öncelikle sağlık alanındaki özel nitelikli andlaşmalardan ve genel olarak devletlerin sorumluluğu kurallarından doğar.

UST'ye göre bildirim yükümlülüğü, madde 6'da ifadesini bulan¹⁷ üye devletler için bir özel yükümlülük halidir. Bu madde, her Taraf Devlete, Tüzük'ün eklerinde yer alan bir rapor tablosu aracılığıyla¹⁸ kendi ülkesi dahilinde meydana gelen olayları değerlendirme ve uluslararası önemi haiz, halk sağlığı acil durumuna yol açabilecek tüm olayları ve aynı zamanda bu olaylara ilişkin uygulanan herhangi bir sağlık önlemini 24 saat içinde, mümkün olan en etkin haberleşme araçları ile DSÖ'ye bildirme yükümlülüğü getirmektedir.

¹³ Dünya Sağlık Meclisi, 4. (1951). Uluslararası Sağlık Tüzüğü Kabulü (Dünya Sağlık Örgütü 2 numaralı Tüzüğü), *Actes off OMS*, 37, 335. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/92215>,

Tüzük sırasıyla 1955,1956,1960,1963,1965 yıllarında değişikliklere uğrayarak 1969 versiyonu üzerinden 2005 yılındaki haline kavuşmuştur. Türkiye bakımından 1969 versiyonu hakkında bkz. R.G: 25/4/1973, No: 14517, Cildi: 12, S.170. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/2.5.75578.pdf>

¹⁴ Özgün metin için, bkz. Règlement sanitaire international (2005) (avec annexes). Genève, 23 mai 2005 Entrée en vigueur : 15 juin 2007, conformément à l'article 59. Organisation mondiale de la santé, 31 mars 2008, Treaty Series UN, 2008, Volume 2509, I-44861, p 79.

<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%202509/v2509.pdf>

Uluslararası Sağlık Tüzüğü'nün (2005) türkçe çevirisi:

https://www.hssgm.gov.tr/content/documents/uluslararasi_antlasmalar/

¹⁵ VIGNES Claude-Henri: "Le règlement sanitaire international", *Annuaire français de droit international*, volume 11, 1965. pp. 649-667. <https://doi.org/10.3406/afdi.1965.1838>

www.persee.fr/doc/afdi_0066-3085_1965_num_11_1_1838

¹⁶ SAMANCI, Uğur: "Uluslararası Sağlık Tüzüğü (2005) ve Hukuki Niteliği", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, S:2, 2014 (Basım yılı: Şubat 2016), ss 113-169.

¹⁷ Bkz. UST (2005), Madde 6.

¹⁸ Bkz. Makale eki.

Taraf Devletin bildirim yükümlülüğü, uluslararası önemi haiz halk sağlığı acil durumuna yol açabilecek olaylar ve DSÖ'ye yüklenen görev ve sorumluluklar ile bağlantılıdır. Devletin bildirim yükümlülüğünden önce gelen bir diğer sorumluluğu ise uluslararası önemi haiz halk sağlığı acil durumuna yol açabilecek olayları değerlendirmesi gerekliliğidir. Devletlerin bu değerlendirmeyi yapmasını sağlayacak bir rapor tablosu UST'nin ekinde verilmiştir.

Devletlerin bildirim yükümlülüğünün en önemli sebebi DSÖ'nün, halk sağlığı acil durum tespiti (HSADT) ve bu durumun ilanındaki görevidir¹⁹. “Hastalığın uluslararası yayılma riski olması sebebiyle başka devletlerde halk sağlığı için risk oluşturan²⁰ ve bu nedenle uluslararası eşgüdümlü bir hareket gerektiren olağanüstü bir durum²¹” olarak tanımlanan “uluslararası ölçekli kamu sağlığı acil durumu” tespiti²² için devlet bildirimlerinin önemi çok açık bir durumdur. Bildirim sorumluluğundaki herhangi bir zaafiyet DSÖ'nün de görev ve sorumluluklarını, özellikle, madde 12 ile yetkilendirilmiş olduğu uluslararası kapsamda halk sağlığı acil durumu değerlendirme, saptama ve tavsiyeler verme konusundaki görevini²³ doğrudan etkileyen bir durum olacağından salgın hastalığın ortaya çıktığı devletin bildirim sorumluluğu birincil öneme sahiptir.

Bildirim yükümlülüğünün hangi anda başladığının tespitinde Tüzüğün ekinde yer alan karar alma aracı niteliğindeki algoritma belirleyici olacaktır. Tüzüğe Ek 2 belgesi²⁴, algoritma tablo içinde listeleme suretiyle, bir devletin, hangi salgın hastalık ve vaka durumları sözkonusu olduğunda durumu DSÖ'ye durumu bildirmesi gerektiğine dair açıklamalar içermektedir. Bu tespit aracının, salgın hastalık risklerinin değerlendirilmesi ve bildirim yükümlülüğünün doğması konusunda devletlere yol gösteren klavuz niteliğinde bir araç olmaktan çok, bildirim yükümlülüğünün esas şartlarının ve kapsamının tespitini sağlayan ve madde 6/1 düzenlemesi gereği, hastalığın ortaya çıktığı devlet tarafından kullanılması zorunlu bir belge niteliğinde olduğu görülmektedir.

Hastalığın görüldüğü devletin bildirim yükümlülüğünün kapsamı bu ilk bildirimden ibaret değildir. İkinci fıkraya göre, bir Taraf Devlet, bildirimde bulunulan olayla ilgili olarak elde edilen halk sağlığı bilgilerini bundan sonraki süreçte de zamanında, doğru ve yeterince ayrıntılı biçimde DSÖ'ye iletmeyi sürdürmelidir. Bu bilgilere, mümkün olduğu hallerde, vaka tanımları, laboratuvar sonuçları, riskin kaynağı ve tipi, vaka ve ölümlerin sayısı, hastalığın yayılmasını etkileyen koşullar ve uygulanan sağlık önlemleri gibi bir dizi veri dahildir.

Tüzükte, Taraf Devletlere, bağlayıcı sorumluluk yaratan başka hükümler de bulunmaktadır. Burada, özellikle genel sorumlulukların düzenlendiği madde 19/c anımlalıdır. Salgın hastalığın belirlediği devlete, hastalığın uluslararası yayılımı riskini taşıyan giriş noktalarındaki enfeksiyon ve yayılım kaynakları hakkında, yerinde ve uygun bilgileri, mümkün olduğu ölçüde DSÖ'ye bildirme yükümlülüğü getiren bu madde, bildirim yükümlülüğünün bir parçasıdır.

Madde 6'yı tamamlayıcı nitelikte olan 7. maddeye göre ise bir Taraf Devlet, kendi ülkesinde, kökeni veya kaynağı ne olursa olsun uluslararası önemi haiz halk sağlığı acil durumu oluşturabilecek nitelikte beklenmedik veya alışılmadık bir halk sağlığı olayına dair kanıtı sahip ise, DSÖ'ye, konuyla ilgili tüm halk sağlığı bilgilerini temin edecektir. Bu bilgilendirmenin 6. madde hükümleri tam olarak uygulanarak yapılacağı hususu da ayrıca madde metninde geçmektedir. Bu durumda üye devletin, Tüzüğe ek olan karar aracını bu halde de kullanmasını ve bildirim için yine 24 saatlik süreye riayet etmesi gerektiğini anlıyoruz. Tüzük'ün 19. maddesi ayrıca üye devletlere genel sorumluluk yükleyen bir madde olarak, kamu sağlığına dönük bir potansiyel tehlikeyle mücadele edebilmek için, DSÖ'nün istemesi üzerine enfeksiyon ve bulaşıcılık kaynakları konusunda uygun verileri sağlamakla yükümlü tutulmuştur.

¹⁹ UST madde 12 düzenlemesiyle, DSÖ için öngörülen en önemli yetkilerden birinin, uluslararası öneme sahip kamu sağlığı acil durumunun varlığının saptanması olduğu görülmektedir.

²⁰ UST tanımlar maddesine göre, UST anlamında kamu sağlığı konusunda risk, halk sağlığına zarar veren, özellikle doğrudan ve ağır tehlike oluşturan veya uluslararası yayılım gösteren bir durum ihtimali olarak tanımlanmaktadır.

²¹ Bkz. UST (2005), madde 1-Tanımlar.

²² Bu tanım ağır, ani, alışık olunmayan, beklenmedik şekilde ortaya çıkan salgın hastalığın ortaya çıktığı devletin ulusal sınırlarını aşarak kamu sağlığı üzerinde önemli sonuçlar doğuran ve derhal bir uluslararası bir hareket ve çalışma gerektiren duruma işaret etmektedir: <https://www.who.int/features/qa/39/ft/>

²³ UST, madde 1, 15, 17, 49.

²⁴ Bkz. Makale eki.

B. Bildirim ve Sağlık Önlemleri Alma Yükümlülükleri Çerçevesinde Covid 19 Olgusu

Yukardaki hükümler ışığında, Covid-19 salgın hastalığının menşei ülkesi durumunda gözükken ve Tüzüğe Taraf Devlet statüsünde olan Çin, UST madde 6'ya göre, DSÖ'ye bilgi verme yükümlülüğü altındadır. Çin Devleti'nin, DSÖ'nün Çin'de bulunan bürosunu, 31 Aralık 2010 tarihinde bilgilendirdiği anlaşılmaktadır. Çin Devleti bir bildirim yapmış olduğuna göre, bu bildirim Tüzük'ün belirlediği şartlar içinde gerçekleşip gerçekleşmediği, UST'nin bildirim yükümlülüğüne Çin'in uygun şekilde davranıp davranmadığı sorusuyla, özellikle madde 6'da belirtilen süreye uygun bir bildirimde bulunup bulunmadığıyla doğrudan ilgilidir. Uygun bildirim, süresi içinde yapılacak bildirimdir ve bu süre, madde hükmünde "24 saat" olarak belirlenmiştir.

Bildirim yükümlülüğünde uyulması gereken süre konusu açık olmakla birlikte, sürenin başlangıç noktası konusunda madde metni çok açık hükümler ifade etmemektedir. Sürenin ne zaman başlaması gerektiği konusunu, maddenin araç olarak kullanımını zorunlu tuttuğu Ek 2 no'lu algoritma belirleyecektir. Bu noktada iki önemli hususun altını çizmek gerekir. Birçok rapor ilk vakianın Çin'in Wuahn eyaletinde Çin tarafından resmi olarak açıklanan tarihten önce ortaya çıktığına işaret etmesine rağmen, birçok bilimsel yayın ilk vürüse yakalanan vakianın tam olarak tespitinin mümkün olmadığını belirtmektedir. DSÖ resmî açıklamalarına göre olayların akışı şu şekilde gerçekleşmiştir:

31 Aralık 2019, Wuhan Belediye Sağlık Komisyonu Hubei bölgesinde (Çin) ilk kez bir grup pnömoni vakası saptamış²⁵ ve bu anda, DSÖ'nün Çin Bürosu bilgilendirilmiştir²⁶. Ulusal yetkililer yeni tip bir corono virüs belirlemişler ve 7 Ocak 2020 tarihinde virüsü izole etmişlerdir.

1 Ocak 2020, virüsün ortaya çıktığı yer olduğu düşünülen Wuhan balık pazarı kapatılmıştır.

Aynı gün DSÖ, hastalığın yükselişi ile mücadele edebilmek için Örgüt'ü acil duruma getirmiş ve olayın yönetimi için; merkezde, bölgesel bürolarda ve ülke bürosunda olmak üzere üç aşamalı bir destek ekibi oluşturmuştur.

4 Ocak'ta DSÖ, sosyal medya aracılığıyla, Hubei bölgesinde bulunan Wuhan'da, bir grup pnömoni vakasının varlığını duyurmuştur.

5 Ocak 2020, DSÖ yeni virüse ayırdığı bir bültenle salgının ulusal boyutta yükselişini bildirmiş; bilim insanlarına, sağlık personeline aynı zamanda tüm dünya kuruluşlarına dönük teknik bilgilerin yer aldığı bu bültende, risklerin değerlendirilmesi ve tavsiyelerle birlikte, Çin Devleti'nin DSÖ'ye hastaların durumu ve kamu sağlığı alanında alınan önlemlere dair verdiği bilgiler ele alınmıştır.

10 Ocak 2020, DSÖ hastalığın bulaşma riskleri ve alınacak önlemlerle ilgili teknik bilgileri içeren yayın yapmıştır.

11 Ocak 2020, Çin daha sonra COVID-19 olarak adlandırılacak hastalığın virüsünün genetik bilgilerini açıklamıştır.

11 ve 12 Ocak 2020, Çinli ulusal yetkililer tarafından DSÖ'ye verilen bilgilere göre, yeni korono virüs, ilk aşamada 41 vakianın saptandığı Wuhan'da ortaya çıkmıştır. Bildirilen 41 vakadan 7'si ağır olup 1 ölüm gerçekleşmiştir. Hastalığın semptomlarının 8 Aralık 2019 ile 2 Ocak 2020 arasında belirdiği belirtilmektedir.

14 Ocak 2020 tarihinde DSÖ teknik görevlisi, (41 tanı konmuş vaka içinde) virüsün insandan insana bulaşma ihtimalinin bulunduğunu ve büyük çapta bir ulusal salgın olduğunu basın açıklamasıyla bildirmiştir.

30 Ocak 2020 günü DSÖ, kamu sağlığı acil durumu ilanında bulunmuştur. Bu tarihte, Çin'de 7818 vaka ve diğer 18 ülkede 82 vaka tespit edilmiştir

11 Mart 2020 tarihinde ise DSÖ, Covid-19 hastalığının uluslararası salgın olarak nitelendirilebileceğini bildirmiştir.

Bu tarihsel sıralama, bildirim yükümlülüğü çerçevesinde Çin'in durumunu tahlile elverişli değildir. İlk bakışta, Çinli yetkililerin, ortaya çıkan vakaları DSÖ'ye bildirdiği anlaşılmakla

²⁵ <https://www.who.int/fr/news-room/detail/27-04-2020-who-timeline---covid-19>

²⁶ <https://www.who.int/csr/don/12-january-2020-novel-coronavirus-china/fr/>

birlikte, bu bildirim EK 2 nolu karar aracına uygun olarak yapılmamıştır. Karar aracına göre örneğin, bir akut solunum yolu enfeksiyonu olarak açıklanan SARS, doğrudan doğruya alışılmadık/beklenmedik bir durum olarak değerlendirildiğinden, bu hastalığın kamu sağlığına ciddi etkisi olduğu peşinen kabul edilmiştir. Diğer iki gruptan farklı olarak hastalığın yayılma riski, halk sağlığına etkisinin ciddiliği soruları SARS için ayrıca bir değerlendirme gerektirmemektedir. Ek belgede yer alan karar aracı, SARS için, tek bir vakanın ortaya çıkmasını derhal bildirim için yeterli görmekte ve başka bir değerlendirme ölçütüne başvurmayı ve bu ölçütü ilgili ayrı bir değerlendirme yapmayı gerekli kılmamaktadır. Dolayısıyla, akut solunum yolu enfeksiyonu olan bir vakanın görülmesiyle birlikte, DSÖ'nün doğrudan doğruya 24 saat içinde bilgilendirilmesi gereklidir. Bu şart, Çin'in bilgilendirme yükümlülüğüne aykırı davranmış olabileceği sorusunu akla getirmektedir. Görülen vakaların akut solunum yolu (SARS) hastalığına çok benzer olduğu düşünüldüğünde Çinli yetkililerden, daha ilk vakanın saptanmasıyla birlikte hastalığın SARS olduğu düşüncesiyle durumu 24 saat içinde DSÖ'ye bildirmiş olmaları beklenirdi. Çinli yetkililerin, hastalığın taşıdığı muhtemel salgın riski değerlendirmelerinden daha çok, hastalığın tam olarak ne olduğu sorusuyla meşgul oldukları ihtimal dahilinde gözükmektedir. DSÖ tarafından verilen tarihsel sıralamada, Çinli yetkililerin vaka bulgularıyla tam olarak hangi tarihte, hangi hastanede ilk kez karşılaştığı anlaşılmamaktadır. 31 Aralık 2020 tarihi, bir grup pnömoni vakasının tespit edildiği tarih olarak verilmekle birlikte, ilk vakanın bu grup içinde olup olmadığı ve ilk vaka tarihi belirtilmemiştir. 41 vakanın aynı gün aynı saatte tespit edilmesi tabiki bir ihtimaldir, ancak tarihsel sıralamadaki yetersiz açıklamalar, bu konuda boşluk bulunduğu izlenimi vermektedir. Diğer yandan, dış basında yer alan kimi kaynaklara göre, DSÖ'yü ilk bilgilendiren ve Çin'den Tayvan tarafından açıklama istenmesine sebep olan kişi, hastalığın Çin'de varlığını 30 Aralık günü tespit eden Lua Yijun adlı Tayvanlı bir doktordur²⁷.

Ayrıca DSÖ, tarihsel olay sıralamasını yayınladığına göre, madde 11'de yer alan gizlilik koşulu ilk bakışta kaldırılmış gözükmektedir. DSÖ'nün bir Taraf Devlet tarafından yapılan bildirim veya danışma yoluyla ya da başka kaynaklardan elde ettiği bilgileri, diğer devletlerin genel erişimine açma yetkisi -ilgili devletin rıza gösterme durumu hariç- üç durum ile sınırlandırılmıştır: durumun halk sağlığı acil durumu oluşturması, hastalığın uluslararası düzeyde yayılımının epidemiyolojik ilkeler uyarınca DSÖ tarafından teyit edilmesi veya önlemlerin yetersizliği (salgının özellikleri/doğası sebebiyle)²⁸. Dolayısıyla DSÖ bilgi akışını belli bir süre ve belli bir aşamada, gizlilik temelinde sürdürme zorunluluğu altındadır. Ancak DSÖ, bu kronolojiyi yayınladığına göre, Çin Devleti'nin açıklanan noktalarda bilgi paylaşımına izin verdiği sonucu çıkmaktadır; zira DSÖ'nün Ocak ayının ilk iki haftası yaptığı açıklamalar sırasında, gizliliğin istisnası olan durumların hiç biri henüz mevcut değildir: DSÖ henüz halk sağlığı acil durumunu tespit etmemiş; hastalığın pandemi olduğu henüz DSÖ tarafından teyit edilmemiş; önlemlerin yetersizliği (salgının özellikleri/doğası sebebiyle) ya da devletin almış olduğu önlemler konusunda yetersizliğine herhangi bir vurgu yapılmamıştır. Dolayısıyla ifşa edilen bilgiler, Çin Devleti'nin izni ile yapılmış gözükmektedir. Buna karşın, madde 11 çerçevesinde, en azından, durumun halk sağlığı acil durumu oluşturduğunun saptanma anına ya da DSÖ tarafından Covid 19 pandemisi olarak (uluslararası salgın) ilanına kadar gizlilik kaydı altında korunan bilgilerin var olduğu ve bu bilgilerin gizliliğinin korunduğu da muhtemeldir. Eğer varsa, olayların tüm boyutlarıyla değerlendirilmesine engel olan bu durumun, istisna sebepleri artık oluştuğuna göre gecikmeden ortadan kaldırılması ve bilgilerin tam olarak kamuya açık hale getirilmesi gerekmektedir.

Diğer yandan, Bilgi Hükümleri başlıklı 11. madde, DSÖ'ye hastalığın kaynağı olan devletten başka, diğer üye devletlerle ve hükümetlerarası kuruluşlarla bilgi paylaşımında bulunma sorumluluğu yükleyen bir hükümdür. Bu hüküm, maddenin 2. paragrafında düzenlenen gizlilik koşulu şartlarına bağlı olmak kaydıyla, Örgüt'e, 6. ve 7. maddeler çerçevesinde elde etmiş olduğu bilgileri, Taraf Devletlerin bir halk sağlığı riskine yanıt vermelerini sağlamak için mümkün olan en kısa sürede ve mevcut en etkin yollarla, tüm Taraf Devletlerle ve ilgili hükümetlerarası

²⁷ Le Monde, 27 Nisan 2020: "Les liaisons dangereuses entre l'OMS et la Chine ont marqué la crise du coronavirus" başlıklı haber, https://www.lemonde.fr/international/article/2020/04/27/les-liaisons-dangereuses-entre-l-oms-et-la-chine-ont-marque-la-crise-du-coronavirus_6037929_3210.html

²⁸ Bkz. UST madde 11/2.

örgütlerle paylaşma sorumluluğu yüklemektedir.

Uluslararası örgütlerin sorumluluğu konusu, bu çalışmanın kapsamına girmediğinden, bu incelemede, DSÖ'nün salgının büyük çaplı uluslararası salgın haline gelmesini önleyici tedbirleri UST'ye uygun şekilde alıp almadığı sorusunun ucu açık bir soru olarak bırakıldığı altı çizilmesi gereklidir. DSÖ'ye karşı, salgının ulusal boyutunu tespit etme ve önleyici tedbirleri duyurmada gecikme gösterdiği; salgının uluslararası bir salgına dönüşmesini engelleme, özellikle sınır kontrol noktalarında önlemler alma ve uluslararası toplumu uyarmaya dönük daha belirgin, açık ve etkin uyarılar yapmadığı yönünde eleştiriler yoğunudur. DSÖ'nün 4 Ocak 2020 tarihinde sosyal medya yolu ile yaptığı açıklamaların, en kısa sürede yapılıp yapılmadığının ve mevcut en etkin yol olup olmadığının, uluslararası örgütün sorumluluğu alanında tartışılmaya açık noktalardan birini oluşturabileceğinin altını çizmek önemlidir. Aynı şekilde, DSÖ'nün 12. madde çerçevesindeki uluslararası önemi haiz halk sağlığı acil durumunun tespit edilmesi²⁹ konusundaki sorumlulukları da uluslararası örgütlerin sorumluluğu alanında değerlendirilmeye açık noktalarından birini oluşturmaktadır.

Avustralya Başbakanı Scott Morrison'un mevkidaşlarıyla yaptığı görüşmelerin ardından, DSÖ ve Çin hakkında uluslararası bir soruşturma başlatılması girişimi, uluslararası toplumda şimdilik, soruşturmanın DSÖ'ye aleyhine değil, DSÖ örgütü bünyesinde yürütülmesi iradesinin belirlemesine yol açmıştır. Her ne kadar salgın hastalığın kaynağı ve Çin Devleti'nin muhtemel ihmali tutumları üzerinde yoğunlaşması görüşleri dile getirilse de Çinli üst düzey bir yetkili, Çin'in böyle bir uluslararası soruşturmaya izni vermeyeceğini peşinen bildirmiştir³⁰.

Salgın hastalığın menşei olan ülke bakımından, önleme ve denetleme sorumluluğu olarak adlandırılabilir bir diğer yükümlülük, ilgili devlet tarafından alınması gereken tedbirlere ilişkindir. Konuya UST hükümlerinde geniş yer verilmektedir. Örneğin sınır giriş noktalarında alınması gereken önlemler, Tüzük'te önemli bir yer kaplamaktadır. Her ne kadar Çin Devleti'nin, salgın hastalığın ülke çapında yayılması konusunda çok ciddi, hatta oldukça sert tedbirler aldığı izlenimi mevcut olsa da salgının uluslararası salgına dönüşme riskini önleyici tedbirleri gerekli ve yeterli ölçüde alıp almadığı³¹ sorusu üzerinde tartışılacak konulardan birini teşkil etmektedir. Örneğin, Çin, salgın sırasında, uluslararası uçuşlara 26 Mart 2020 tarihine kadar bir sınırlama getirmemiştir. Fakat bu uygulama dahi tüzüğün amacını belirten 2. maddesine göre değerlendirilmelidir: hastalıkların uluslararası yayılmasını önlemek, bu hastalıklara karşı korunmak, yayılmalarını kontrol etmek ve halk sağlığı için gerekli yanıtlar verilirken gözetilen hedeflerden biri uluslararası trafik ve ticarete gereksiz müdahaleden kaçınmak ve halk sağlığı açısından ortaya çıkacak risk ile orantılı ve sınırlı olarak önlem almak.

Bir diğer önemli yükümlülük ise genel bir yükümlülük başlığı altında UST'nin 3. Maddesinde, tüm üye devletlere yüklenmiş bir sorumluluktur. Madde 3, UST'nin uygulanmasının, insan onuruna, insan hakları ve temel özgürlüklere saygı içinde yapılmasını hükme bağlamıştır³². İlkeler başlıklı olan bu maddeye göre, gerek örgüt gerek üye devletler bakımından, Tüzük'ün yorum ve uygulamasında insan hakları kuralları daima gözönünde bulundurulması gerekli normlardır. Tüzük'e ait diğer maddelerde olduğu gibi bu hüküm de belgenin amaç ve hedefleri ışığında yorumlanacaktır³³. Genel nitelikli bir sorumluluk kuralı olan bu hüküm, Tüzük tarafından, özellikle salgın hastalık koşullarından faydalanılarak bir devlette kişi haklarını yok sayan otoriter bir yönetim oluşturma çabalarına izin verilmeyeceği anlamını taşır. Dolayısıyla alınacak tüm tedbir ve uygulamaların, hastalığın yayılma riski ve sonuçları ile bağlantılı ve ölçülü olması gerekmektedir. İçinde bulunduğumuz günlerde gerek Afrika Birliği'nden gerek ABD'den, Çin'e, Afrika kökenlilere karşı ırk temelinde ayrımcılık vakaları saptandığı iddiaları öne sürülmüş olsa da bildirilen olguların gerçekliği Çin tarafından

²⁹ Bkz. UST Madde 12.

³⁰ BBC yayın kuruluşunun 25.04.2020 tarihli "Coronavirus : La Chine rejette l'appel à une enquête sur les origines de la maladie" başlıklı haberi, <https://www.bbc.com/afrique/monde-52424747>

³¹ Bkz. https://www.liberation.fr/direct/element/vols-internationaux-pas-plus-dun-vol-hebdomadaire-depuis-la-chine-vers-un-pays-tiers_111313/.

³² Bir diğer hüküm de kişisel veriler hakkında gizlilik ilkesi ilkesidir (bkz. UST madde 45)

³³ UST (2005) Madde 3, paragraf 4. "Devletler, Birleşmiş Milletler Şartı ve uluslararası hukuk ilkelerine uygun olarak, kendi sağlık politikaları doğrultusunda yasa koyma ve bu yasaları uygulama egemenliğine sahiptirler. Bunu yaparken, UST'nin amaçlarını göz önünde bulundurmalıdırlar".

reddedilmiştir.

Uluslararası Sağlık Tüzük'üne (2005) Taraf Devletlerce, DSÖ'nün bağlayıcı olmayan³⁴ geçici veya daimî tavsiyeleri kapsamında alınacak önlemlerden başka, ulusal düzeyde, tavsiye kararlarıyla eşdeğerde veya daha yüksek seviyede bir sağlık korumasını sağlayan önlemler alabilme imkânı da verilmiştir. Ancak bu önlemlerin de Tüzük ile uyumlu olması ve Tüzük tarafından yasaklanmış konularda olmaması gerektiğinden³⁵, hastalığın belirdiği devlet tarafından alınan bu önlemlerin Tüzüğe uyumunun da ayrıca denetlenebilir olabileceği düşünülmelidir. Aynı sonucun tavsiye kararları çerçevesinde alınan önlemler için de geçerli olduğu söylenebilir.

Son olarak her Taraf Devlet gibi, Çin Devletinden de, Tüzük kapsamındaki olayların tespit edilmesi, değerlendirilmesi ve bunlara yanıt verilmesi konusunda, diğer Taraf Devletlerle mümkün olduğu ölçüde iş birliği girişimde bulunması beklenmektedir³⁶. Gelişen olaylar ışığında, herhangi bir Taraf Devletçe ya da DSÖ tarafından Çin'e doğrudan doğruya iş birliği yükümlülüğü konusunda bir eleştiri yöneltmediği, bugün için, eleştirilerin daha ziyade hastalığa dair bilgilerin saklanması ve geç açıklanması konularında ve dış politika ağırlıklı suçlamalar şeklinde olduğu görülmektedir³⁷.

III. SALGIN HASTALIĞIN MENŞEİ DURUMUNDAKİ DEVLETİN ULUSLARARASI HUKUKA AYKIRILIKLARINDAN DOĞAN SORUMLULUĞU

Devletlerin sorumluluğu alanında birincil kurallar ("*primary rules*"), uluslararası hukuka aykırılık sebebiyle devletin uluslararası hukuk sorumluluğuna yol açmış ihlalin ana kaynağını oluşturan kurallardır. Bu nedenle, salgın hastalığın çıkış yeri olan devletin hangi türden birincil kurallarla bağlı olduğunun tespitini yapmak ve hukuka aykırı fiilin varlığını ve onun hukukî sonuçlarını belirleyen ikincil kurallar ("*secondary rules*") çerçevesinde dava edilebilirliğinin değerlendirilmesi bu bölümün konularını oluşturmaktadır.

Gerek UST (2005) hükümleri gerek uluslararası sorumluluk hukuku kuralları salgın hastalığın çıkış yeri olan devletin sorumluluklarının uluslararası hukukta bir uyuşmazlık olarak ele alınabileceğini göstermektedir (A). Özellikle, belirtmek gerekir ki, UST (2005)'in yükümlülükler bakımından hükümleri, ilgili Devlet bakımından, ne kadar açık ve kesinliğe sahipse, uluslararası sorumluluk hukuku kuralları bakımından uyuşmazlık ve yükümlülükler o ölçüde belirgin hale gelmektedir. Ancak Covid-19 olgusu için, muhtemel bir ihlalin varlığının tespiti ve hukuki sonuçlarının neler olabileceği konusu bugün için çok belirsizdir (B).

A. Salgın Hastalığın Menşei Durumunda Olan Devletin Uluslararası Hukuk Sorumluluk Kuralları Çerçevesindeki Durumu

Bu bölümde, Covid-19 salgın hastalığının yayılma süreci içinde salgının kaynağı olan Çin Devletinin uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde sorumluluğuna gidilip gidilemeyeceği ve olası sorumluluğunun hangi şartlar altında ileri sürülebileceği değerlendirmeleri, sözü geçen kurallar ışığında ve uluslararası içtihat doğrultusunda değerlendirilmiştir³⁸.

Uluslararası Hukuka Aykırı Fiiller için Devletlerin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler³⁹ metni⁴⁰ devletlerin uluslararası hukuka aykırılıklarından doğan sorumluluklarını

³⁴ "Daimî tavsiye" ve "geçici tavsiye" kavramları için bkz. UST (2005).

³⁵ Bkz. UST'nün 43. Maddesi.

³⁶ Bkz. UST'nin 44. Maddesi.

³⁷ Bkz. konu ile ilgili iddialar; dip not.30.

³⁸ DSÖ'nün muhtemel sorumluluğu makale konusu dışında kalmakla birlikte, DSÖ'nün sorumluluğunun değerlendirmesi konusunun, "Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğu konusunda Taslak maddeler" (*Projet d'articles sur la responsabilité des organisations internationales*, A/66/10 (2011) metnine göre değerlendirileceği açıktır (Annuaire de la Commission du droit international, 2011, II(2), Cinquième Partie, Responsabilité d'un État à raison du comportement d'une organisation).

³⁹ "Uluslararası Hukuka Aykırı Fiiller için Devletlerin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler Tasarısı". Özgün adı, *Projet d'articles sur la responsabilité de l'État pour fait internationalement illicite*, A/56/10 (2001); bkz. *Projet d'articles sur la responsabilité de l'Etat pour fait internationalement illicite et commentaires y relatifs*, 2001. Annuaire de la Commission du droit international, 2001, II(2), s.165.

https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/french/commentaries/9_6_2001.pdf (Erişim tarihi: 10.05.2020).

⁴⁰ İşbu makalede, ilgili başlık için, devletlerin haksız fiilden veya hukuka aykırı fiilden kaynaklanan sorumluluğu şeklinde çevrilmiş ifadelerle rastlanılmakla birlikte, haksız veya hukuka aykırı fiil daha çok eylem çağrıştıran bir adlandırma olması; kavramın farklı özelliklere sahip olmasına rağmen iç hukukta yer alan "Haksız Fiil" kavramı ile karıştırılabilme ihtimali dikkate alınarak özgün metinde yer alan "*fait internationalelement illicite*" ifadesi için,

düzenleyen kurallar bütünüdür⁴¹. “Uluslararası Hukuka Aykırı Fiiller için Devletlerin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler Tasarısı⁴² Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından son şekliyle 9 Ağustos 2001 tarihinde kabul edilmiştir. Taslak maddeler BM Genel Kurul’un 56/83 sayılı 12 Aralık 2001 tarihli kararına eklenerek Hükümetlerin dikkatine sunulmuştur⁴³. Her ne kadar BM Genel Kurulu tarafından, metni uluslararası andlaşmaya dönüştürme çabaları yaklaşık yirmi yıldır bir sonuç vermemiş ve konu, 2020 yılı itibarıyla hala Kurul gündemindeki yerini tutuyor olsa da⁴⁴ Taslak Maddelerin bir çoğunun, uluslararası örf ve adet hukuku kuralları niteliğinde oldukları, Taslak Maddelere sıklıkla atıfta bulunan uluslararası yargı organları ve uluslararası hakem mahkemeleri kararlarıyla tescil edilmiş olduğundan⁴⁵ örf ve adet hukuku kurallarını doğrular özelliği ile bu belge, artık tartışmasız bir şekilde açıkça uluslararası hukuk kaynağı niteliğine sahiptir. Salgın hastalığın çıkış yeri olan devletin sorumluluğunun saptanması konusu, Taslak Maddeler ve uluslararası hukuk içtihadı ışığında iki önemli soru ile yanıt bulabilir: hangi durumlarda uluslararası salgın hastalığın başlangıcına sahne olan devletin uluslararası hukuka aykırı davrandığı ileri sürülebilir ve bu değerlendirmede hangi maddi hukuk kuralları devreye girebilir?

1. Uluslararası nitelikli salgın hastalıkla mücadele konusunda devlet sorumluluğunun birincil kuralı olarak bir usuli yükümlülük, “bildirim ve görüş alışverişi yükümlülüğü”

Taslak Maddelerin 1. maddesine göre, “Bir devletin uluslararası hukuka aykırı her fiili bu devletin uluslararası sorumluluğunu gerektirir”. Uluslararası sorumluluğu zarar ve kusur şartına bağlamayan bu tanım, açıkça uluslararası hukuk sükulerlerinden hak sahibi olanlar üzerinden değil, borç sahibi olanlar üzerinden yapılmış bir tanımdır.

Devletlerin sorumluluk hukuku, bir devletin hak sahibi oluşunu merkeze almayarak öncelikle devletlere ait sorumluluklara ve yükümlülükler yer veren bir tanımlamayla uluslararası hukuk düzeni içinde kendine yer açmıştır. Taslağın ilerleyen maddelerinde uluslararası hukuka aykırılığın birincil kurallarına açıkça verilmemiştir. Uluslararası hukuk sürekli gelişen ve değişen bir hukuk dalı olduğundan uluslararası hukuka aykırılıklar genelde örf ve âdet hukuku ve andlaşmalar yoluyla artarak belirginleştirmektedir.

Uluslararası hukuka aykırılık bir başka deyişle uluslararası kurallara aykırılıktır. Uluslararası kuralların kaynakları çeşitli olduğundan aykırılık kaynakları da çeşitlilik göstermektedir⁴⁶. Devletlerin sorumluluğu, andlaşmalardan, anlaşmalardan yani yazılı uluslararası hukuk kaynaklarından doğan sorumluluklarından kaynaklanabileceği gibi örf ve âdet hukuku kaynaklı da olabilir. Bu nedenle, andlaşma hükümlerinin ihlalinden doğan sorumluluk hali uluslararası hukukta sorumluluk türlerinden sadece birini oluşturmaktadır.

UST’nin, Dünya Sağlık Örgütü Anayasasına bağlı niteliği ile Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’ne göre “andlaşma” niteliği tartışmalı olsa da belgenin uluslararası hukukta devletler

aykırılıkların, eylem dışında başka hukuksal olguları da kapsamı sebebiyle, daha genel bir ifade olan “uluslararası hukuka aykırılık” ifadesi başlık ve adlandırma için tercih edilmiştir (Y.N.).

⁴¹Birleşmiş Milletler A/Res/56/83 (2001 Yılı) Belgesinin türkçe tercümesi için, bkz. Hakkı Hakan ERKİNER, Tercüme- Devletin Uluslararası Sorumluluğu Maddeleri-Responsibility of States- Responsabilité de l’État, <https://marmara.academia.edu/Hakk%C4%B1HakanErkiner>

⁴² Genel olarak, devlet sorumluluğu hakkında kaynak kitaplar için, bkz. SHAW Malcolm N. Uluslararası hukuk, 8. Baskı, Çeviri Editörü İbrahim KAYA, Türkiye Bilimler Akademisi, 2018. CRAWFORD, James: The International Law Commission’s Articles on State Responsibility, Cambridge University Press, Cambridge, 2002; CRAWFORD, James-PELLET Alain-OLLESON, Simon: The Law of International Responsibility, Oxford Commentaries on International Law, Oxford 2010; CHINKIN, Christine-BAETENS, Freya (Ed.): Sovereignty, Statehood and State Responsibility Essays in Honour of James Crawford, Cambridge University Press, Cambridge 2015.

⁴³ ONU, BMGK, 56/83 sayılı 12 Aralık 2001.

⁴⁴ BMGK Kararı, A/RES/74/180,27.12.2019.

⁴⁵ BM Genel Sekreteri Raporu, A/74/83, 12.07.2019.

⁴⁶ DÜLGER, Kenan: Devletin Uluslararası İnsancıl Hukukun İhlalinden Doğan Sorumluluğu, Beta Yayınevi, İstanbul 2015; ERDEM, Merve: “Özel Hukuk Kişilerinin Faaliyetlerinden Dolayı Devletlerin Uluslararası Sorumluluğu: Bir Hukuk Jimnastiği”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı:143, 2019, s.309-330; ERTUĞRUL, Ümmühan Elçin: Uluslararası Hukukun Emredici Normlarından Doğan Yükümlülüklerin Ciddi İhlallerinden Devletin Sorumluluğu, Yetkin Yayınları, Ankara Mayıs 2012. ERKİNER, Hakkı Hakan: “Bir Uluslararası Örgütün Uluslararası Hukuka Aykırı Bir Davranışından Ötürü Bir Üye Devletin Uluslararası Sorumluluğu”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 32(2), 2017, s.61-86; ERKİNER, Hakkı Hakan: Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2010; DUPUY, Pierre-Marie (Ed.): Obligations Multilatérales, Droit Impératif et Responsabilité Internationale des États, Paris, 2003.

bakımından haklar ve borçlar doğurduğunun tartışmalı olmadığı UAD içtihadı ile açıktır. UAD çeşitli kararlarında, mektup değişimi⁴⁷, toplantı tutanağı⁴⁸, ortak açıklama⁴⁹ ve ortak bildirimleri⁵⁰ uluslararası anlaşma (“*accord*”) olarak değerlendirmiş ve devletler bakımından bu anlaşmaların bağlayıcı olduğunu ifade etmiştir⁵¹. Bu nedenle salgın hastalığın çıkış yeri olan devletin sorumluluklarının, bu Tüzüğe ve bu Tüzüğün dayanak yeri olan Uluslararası Sağlık Örgütü Anayasasında yazılı olan kurallara bağlı olarak saptanacağını söylemek mümkündür.

Taslak Maddelere göre, icrai surette ortaya konan fiil ya da ihmali suretiyle işlenmiş bir davranış eğer bir devlete isnat edilebiliyor ve bir uluslararası yükümlülüğünün ihlali oluşturuyorsa o devletin bir uluslararası hukuka aykırı bir fiili var demektir⁵². Hukuka aykırılık tanımlamasında yegâne ölçüt, uluslararası hukuk olup ulusal hukuk kuralları, genel olarak, bu nitelendirmelerde rol oynamamaktadır.

Uluslararası hukuka aykırılıklar, sorumlulukların öngörülüp saptandığı şekilde yerine getirilmemiş olmasından ileri gelir. Bu aykırılıklar aynı zamanda usule dair yükümlülüklerden de kaynaklı olabilir. UST madde 6’da yer alan “bildirim yükümlülüğü” en başta bir usul yükümlülüğüdür. Ancak sınıraşımı kaynaklı bir zarar riski oluşturan faaliyetlerden etkilenebilecek devletlere bildirimde bulunma ve danışma/görüş alışverişinde bulunma yükümlülüğünün aynı zamanda uluslararası genel hukuk kuralı olduğu, UAD’nin *Nicaragua c. Costa Rica* davasında verdiği 16.12.2015 tarihli kararıyla açıklanmıştır⁵³. Bu durumda, UAD’ye göre, bildirim yükümlülüğü sınıraşan zarar riskinin varlığı halinde doğmaktadır.

Bildirim yükümlülüğü diğer taraftan bir anlaşma içinde özel biçimde saptanmış da olabilir. Bu takdirde yükümlülüğün kapsam ve unsurları bu özel hükme göre belirlenecektir. Bir diğer deyişle, uluslararası hukuka aykırı fiilin ortaya çıkıp çıkmadığı, ihlal edildiği ileri sürülen yükümlülüğün gerekleri, amaçlarına bağlı olarak somut olayın ve uygulanma haline bakılarak değerlendirilecektir.

Her iki durumda da bildirim yükümlülüğüne uygun davranmayan devlet, uluslararası hukuktan kaynaklı bir usul yükümlülüğünü yerine getirmemiş sayılacağından bu ihmali fiili, uluslararası hukuka aykırı fiil olarak nitelendirilecektir. Dolayısıyla, Covid-19 hastalığına sebep olan virüsün ilk belirdiği ülke olan Çin’in, I. Bölümde açıklandığı üzere, özellikle UST’nin 6. madde de yazıldığı şekilde bir bildirim yapmamış olduğunun uygun ve yeterli delillerle ortaya konması durumunda, Çin’in uluslararası hukuka aykırılık taşıyan bu ihmali fiili sebebiyle uluslararası sorumluluk için gerekli uluslararası hukuk birincil kuralların ihlali ihtimali gündeme gelmektedir⁵⁴.

Çin Devletinin tutumunun, UST madde 6 hükmünün getirdiği yükümlülük uyarınca kendisinden istenen ve beklenen fiillere uygun olmadığı ortaya konduğunda, bir başka deyişle, gerek bildirim yükümlülüğünde süre vb. şekli şartlarında gerek görüş alışveriş sorumluluğunda eksiklik iddiaları ispatlandığında, yükümlülüğün kaynağı ya da niteliği ne olursa olsun⁵⁵, bir uluslararası yükümlülüğün ihlalinin ortaya çıktığı kabul edilecektir.

2. Uluslararası nitelikli salgın hastalıkla mücadele konusunda devlet sorumluluğunun birincil kuralı olarak bir maddi hukuk yükümlülüğü, “Önlem alma ve özen yükümlülüğü” (“*due diligence*”),

İhlalin kaynağını oluşturabilecek bir diğer birincil kural “özen yükümlülüğüdür”. Önlem

⁴⁷ UAD, *Différend territorial (Libye/Tchad)*, Recueil 1994, not., § 31.

⁴⁸ UAD, *Délimitation maritime et des questions territoriales entre le Qatar et Bahreïn*, Rec.1994, § 23.

⁴⁹ UAD, *Plateau continental de la Mer Egée*, Rec. 1978, §§ 95-98.

⁵⁰ UAD, *Frontière terrestre et maritime entre le Cameroun et le Nigéria*, Recueil 2002, § 263.

⁵¹ Bkz. I. Bölüm.

⁵² Bkz. Taslak Maddeler, md 2. Bkz. ayrıca, PAZARCI Hüseyin, *Uluslararası Hukuk*, Turhan Yayıncılık, 18. Baskı, Ankara Kasım 2019; SUR Melda, *Uluslararası Hukukun Esasları*, Beta Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2015; UZUN, Elif: *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, Seçkin Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara Mayıs 2016; RENÇBER, Kamuran: *Uluslararası Hukuk*, Dora Yayıncılık, Bursa 2016; NOLLKAEMPER, André-PLAKOKEFALOS, Illias: *Principles of Shared Responsibility in International Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.

⁵³ UAD, *Construction d'une route au Costa Rica le long du fleuve San Juan (Nicaragua c. Costa Rica)*, 16.12.2015 tarihli karar, paragr. 44 ve devamı.

⁵⁴ Doc. ONU, A/8010/Rev 1, *Annuaire de la Commission du droit international 1970*, Vo. II, NY,1972.

⁵⁵ Bkz. Taslak Maddeler, md 12.

alma yükümlülüğünü de barındıran özen yükümlülüğü, kaynağı örf ve âdet hukuku olan uluslararası genel hukuk kurallarından biridir.

UAD, daha önce, *Argentine c. Uruguay*, davasında⁵⁶, önlem alma yükümlülüğünün bir devletin kendi ülkesindeki özen yükümlülüğünden kaynaklı olduğunu belirtmişti. Mahkeme, *Des Usines de pâte à papier ve Détroit de Corfou*⁵⁷ davasında ise önlem ve özen yükümlülüklerini tüm devletlere dair bir yükümlülük olarak devletin, başka devletlerin haklarına aykırılık oluşturacak fiillere kendi ülkesinde izin vermeme yükümlülüğü olarak tanımlamıştı.

Genel olarak çevre alanında, devletin kendi ülkesinde ve özellikle egemenlik yetkisi dahilinde gerçekleşen faaliyetlerin bir başka devletin ülke çevresine zarar vermemek için, sahip olduğu imkanlar dahilinde tüm önlemleri almakla yükümlü olduğu konusundaki içtihadını⁵⁸ UAD, *Nicaragua c. Costa Rica* davasında 16.12.2015 tarihinde verdiği kararla⁵⁹ daha da geliştirdi. Sözü edilen kararında Mahkeme, önlem alma ve özen yükümlülüğünün *Des Usines de pâte à papier* davasında olduğu gibi, sadece endüstriyel faaliyetler için değil, tüm sınıraşan zararları doğuracak filler için geçerli olduğunu vurguladı: “her ne kadar *Des Usines de pâte à papier* davasından Mahkemenin vardığı sonuç endüstriyel faaliyetleri hedef alsada da üstü kapalı olarak bu ilke (özen yükümlülüğü⁶⁰), genel olarak, sınıraşan çerçevede önemli zarar etkisine sahip girişilen tüm faaliyetleri kapsar”. UAD’nın bu içtihadı ışığında, özen yükümlülüğünün, sağlık alanında sınıraşan özelliğe sahip uluslararası salgın hastalık riski taşıyan durumlarda da geçerli olacağını söyleyebilmemiz gerekmektedir.

Bu durumda, Covid-19 hastalığına sebep olan virüsün en azından SARS hastalığına benzer semptomlarla ortaya çıktığı bilimsel açıklamalarla ortaya konmuş olduğundan, SARS hastalığına benzer bir vaka görülmesi halinde DSÖ’nün derhal bilgilendirilmesi yükümlülüğü, sadece usulî bir bildirim yükümlülüğü olmayıp aynı zamanda özen yükümlülüğü çerçevesinde bir maddi hukuk yükümlülüğüdür. Usulî nitelikte olan danışma ve bildirim yükümlülüğü (DSÖ) ile bir maddi hukuk yükümlülüğü olan özen yükümlülüğü arasındaki sıkı bağ UAD tarafından *Des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay* kararında, davanın koşulları dahilinde, açıkça ifade edilmiştir: çevreyi koruma amacına sahip yükümlülükler sonuç değil (“*obligation of result*”), davranış yükümlülükleridir (“*obligation of conduct/means*”). Bir kuruluş aracılığı ile⁶¹ danışma ve bilgilendirme yükümlülüklerinin söz konusu olduğu durumlarda gereken önlemlerin alınabilmesinin ilk şartı, ilgili kurumla ortak dayanışmanın yapılması olacağından bu danışma/bilgi alışverişi yükümlülüğü (“*consultation*”), uluslararası hukukta devletlerin uyması gereken yükümlülüklerden biridir⁶².

Covid-19 olarak adlandırılan salgın hastalığa sebep olan virüsün resmi adı, Uluslararası Virüs Sınıflandırma Komitesi (*International Committee on Taxonomy of Viruses*), Fransızca “*Coronavirus 2 du syndrome respiratoire aigu sévère (SARS-CoV-2)*”, İngilizce « *severe acute respiratory syndrome coronavirus 2* » (*SARS-CoV-2*)⁶³ olarak adlandırılmış ve DSÖ’de ismin seçim sebebini, virüsün, SARS 2003 hastalığına sebep olan korona virüsü ile genetik bağının olmasıyla açıklamıştır. Bu nedenle, SARS ve Covid-19 hastalıklarının benzer semptomlara sahip (ağır akut solunum sendromu) oluşu konusunda bilimsel veri ve açıklamalar mevcut olduğuna göre, Çinli yetkililerin SARS olduğu kuşkusunu olan ağır akut solunum sendromu vakalarını, UST (2005) gereği, DSÖ’ye derhal bildirme (24 saat içinde) sorumluluğunda gösterdiği ihmal⁶⁴, Çin Devletinin aynı zamanda, başka bir devlet ülkesinde zarara sebep olmama yükümlülüğü

⁵⁶ UAD, *Des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, UAD, 20.04.2010, Recueil 2010 (I), p.55-56.

⁵⁷ UAD, *Détroit de Corfou (Royaume-Uni c. Albanie)*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 1949, p. 22.

⁵⁸ UAD, *Des Usines de pâte à papier...op.cit.*

⁵⁹ UAD, *Construction d’une route au Costa Rica le long du fleuve San Juan Nicaragua c. Costa Rica*, 16.12.2015 tarihli karar.

⁶⁰ Yazar tarafından eklenmiştir.

⁶¹ UAD, *Des Usines de pâte à papier...op.cit.* Arjantin ve Uruguay arasında Uruguay nehrinin kullanım koşulları ve taraf devlet yükümlülüklerinin konu edildiği bu davada, iki Devlet kabul ettikleri bir Tüzük ile, kısa adı CARU olan bir kuruluş aracılığıyla, nehrin kullanım önlemleri konusunda görüş alışverişinde bulunmayı taahhüt etmekteydiler.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Bkz. DSÖ Resmi İnternet sitesi [https://www.who.int/fr/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/fr/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it)

⁶⁴ Bkz. II bölüm.

çerçevesinde, aynı zamanda maddi hukuk yönüyle de uluslararası sorumluluğuna yol açabilir.

SARS-CoV-2 virüsünün ortaya çıkma sebep ve koşulları ayrıca, bu özen yükümlülüğü kapsamında değerlendirilebilecektir. Bu çerçevede, Çin'den virüsün ortaya çıktığı mahal ve mevkide hijyen ve sağlık koşulları konusundaki önlem ve denetimleri de muhtemel bir soruşturma veya yargısal prosedür içinde sorgulanabilecek önemli noktaları oluşturmaktadır. Nasıl ki çevre alanında dikkat ve tedbirli olma, geri dönüşü olmayan özelliği sebebiyle çevre alanında kendini dayatıyorsa⁶⁵ sağlık alanında da durum farklı değildir.

B. Salgın Hastalığın Çıkışı ve Yayılması Konusundaki Uluslararası Hukuka Aykırılıkların Sonuçlarının Giderimine İlişkin Mevcut Hukuk Yolları

1. Tahkim yolu-Anlaşmadan doğan

Eğer uluslararası ölçekte kamu sağlığı acil durumu tespit edilirse DSÖ Genel Direktörü'nün Taraf Devletlere, uygulanacak uygun sağlık önlemlerine dair geçici ve/veya kalıcı tavsiyelerde bulunma yetkisi bulunmakla birlikte, uluslararası hukuk bakımından bu tavsiyelerin bağlayıcılığı söz konusu değildir. Dolayısıyla devletlerin UST hükümleri çerçevesinde verilmiş olan tavsiyelere uymamış olmasından ötürü “andlaşma hükmünün ihlalinin” söz konusu olması zor olmakla birlikte⁶⁶, bu tavsiyelerin uygunluğu konusu, DSÖ tarafından Tüzüğe uygun şekilde verilmemesi, Tüzükle bağlantılı olarak, uluslararası örgütlerin sorumluluk kuralları çerçevesinde ele alınabilecektir.

Yukarıda sayılan yükümlülükler aykırılıkların sonucu ve müeyyideleri Tüzük'te belirtilmemiştir. Tüzük, herhangi bir denetleme mekanizması öngörmüş değildir. Buna karşılık, UST (2005) ihtilafların çözümü başlıklı 56. maddesinde, Tüzüğün yorumu ve uygulanması ile ilgili olarak iki ya da daha fazla Taraf Devlet arasında bir ihtilaf olması halinde, ilgili Taraf Devletlerin ilk etapta müzakereler aracılığıyla uyuşmazlığı çözmeye çalışacakları belirtilmiştir. Müzakerelerin sonuç vermemesi halinde, dostane girişim, arabuluculuk veya uzlaştırma yöntemleri de dahil olmak üzere, Taraf Devletlerin kendi belirleyecekleri diğer barışçı yollara başvurmakta serbest bırakıldıkları hükme bağlanmıştır.

Tüzük'ün 1969 tarihli metninin 106. maddesinde geçen düzenlemede nihai uyuşmazlık çözüm yeri Uluslararası Adalet Divanı iken⁶⁷, UST (2005)'te bu mekanizma, zorunlu tahkim olarak belirlenmiştir. İhtilafın, dostane girişim, arabuluculuk veya uzlaştırma yöntemleri veya Taraf Devletlerin kendi belirleyecekleri diğer barışçı yollarla da çözümlenememesi durumunda Taraf Devletler ihtilafı, Genel Direktör'e havale etme konusunda mutabık kalabileceklerinden, süreç Genel Direktör tarafından yürütülecektir.

Bir Taraf Devlet, Tüzük'ün yorumu ve uygulanması ile ilgili olarak veya belirli başka bir ihtilafı ilgili zorunlu tahkimi kabul etmiş ise, zorunlu tahkimi kabul ettiğini Genel Direktör'e yazılı olarak herhangi bir zamanda bildirebilir. Daimî Hakemlik Mahkemesi'nin İhtiyari Tüzüğüne uygun olarak yürütülecek olan tahkim süreci sonucunda verilen tahkim kararı, zorunlu tahkimi kabul eden Taraf Devletler bakımından kesin olup bağlayıcıdır. Diğer yandan Tüzük, Taraf Devletlerin, taraf oldukları başka uluslararası anlaşmalarca öngörülen başka uyuşmazlık çözüm mekanizmalarına başvurmalarına engel olmamaktadır.

Dolayısıyla, salgın hastalığın menşei durumunda olan Çin Devleti aleyhine UST (2005)'ye aykırılıklar sebebiyle yapılacak bir başvuru, ancak Çinli yetkili makamlar tarafından zorunlu tahkim yolunun kabul edilmesi ile mümkün olacaktır. Çin'in zorunlu tahkimi kabul etmesi zor olmakla birlikte, uluslararası toplum tarafından, ağırlıklı olarak ekonomik anlamda uygulanabilecek baskılarla tahkim yolunu kabul etmesinin ihtimal dahilinde olduğu

⁶⁵ UAD, *Projet Gabčíkovo-Nagyymaros (Hongrie/Slovaquie)*, 25.09.1997.

⁶⁶ Önlem yetersizlikleri bu durumda anlaşmadan kaynaklı olarak değil ama bir genel kural olan özen yükümlülüğü kapsamında değerlendirilebilecektir (Y.N).

⁶⁷ Bkz. 1969 tarihli metinde 106. Madde şu şekilde düzenlenmişti: 1- Bu tüzüğün ya da her Ek Tüzüğün yorumlanmasına ya da uygulanmasına ilişkin herhangi bir sorun veya anlaşmazlık her ilgili Devletçe Genel Müdüre götürülebilir. Genel Müdür soruna ya da anlaşmazlığa çözüm bulmaya uğraşır.

Çözüm bulunmazsa, Genel Müdür kendiliğinden ya da her ilgili Devletin isteği üzerine sorunu veya anlaşmazlığı Örgütün yetkili komitesinin veya başka organın incelemesine sunar.

2- Her ilgili Devletin, bu komite ya da başka organ önünde temsil olunma hakkı vardır.

3- Bu yolla çözümlenmeyen her anlaşmazlık, yazılı dilekçe ile her ilgili Devletçe, karar için Uluslararası Adalet Divanına götürülebilir.

söylenbilir⁶⁸.

Tahkim yolunun kabulü halinde Daimî Hakemlik Mahkemesi (bundan sonra “DHM”) ihtilafı çözmeye yetkili makam olabilir. DHM, Birinci Lahey Barış Konferansı sırasında kabul edilen 1899 tarihli Uluslararası Uyuşmazlıkların Barışçıl Çözümüne Dair Lahey Sözleşmesi ile kurulmuştur⁶⁹. 1899 tarihli Sözleşme’nin yerini, 1907 yılında düzenlenen İkinci Barış Konferansı sırasında kabul edilen 1907 tarihli Uluslararası Uyuşmazlıkların Barışçıl Çözümüne Dair La Haye Sözleşmesi almış⁷⁰ ve DHM⁷¹ muhafaza edilmiştir⁷².

Covid-19 salgınının ileride devam eden etkilerinin uluslararası ticari boyutu dahilinde ihtilaflar yaratması halinde, Dünya Ticaret Örgütü uyuşmazlık çözüm mekanizmasının da ayrıca Dünya Ticaret Örgütüne taraf olanlarca müracaat edilerek kullanılabilmesi ihtimal dahilindedir. Bu noktada, Dünya Ticaret Örgütü bünyesinde, sağlık alanında düzenlemeler olduğunu ve bugüne dek uluslararası ticarete sağlık önlemleri kapsamında getirilen sınırlamalar sebebiyle çok sayıda devletlerarası ihtilaf doğduğunu hatırlatmakta fayda vardır⁷³. UST (2005), taraf devletin diğer uluslararası anlaşmalardan kaynaklanan hak ve yükümlülüklerini etkilemeyeceğini ayrıca hükme bağladığından, böylesi bir uyuşmazlığın Dünya Ticaret Örgütü nezdinde belirmesi olanak dahilindedir.

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı’nın 14.04.2020 tarihinde düzenlenmiş bir basın toplantısı sırasında, DSÖ’ye, Covid-19 salgınının yönetimi ile ilgili ağır eleştirileri ve bunu takiben ABD’nin almış olduğu DSÖ bütçesine katılım payını dondurma kararı gibi olguların Tüzük’ün yorumu ve uygulanmasıyla ilgili olduğu düşünülürse, DSÖ ile ABD arasında çıkması muhtemel resmi bir ihtilafın da, Tüzük tarafından 46. madde 5. bendi uyarınca yetkili kılınmış organ olan Sağlık Meclisi tarafından çözümlenmesi gerekecektir.

2. Yargısal dava yolu

Bir uluslararası hukuk kuralının ihlalden doğan sorumluluk için, her ne kadar zarar şartı bulunmasa da, mağdur devlet yargısal yola ancak, ancak ihlali yapılan yükümlülük bu devlete karşı bireysel olarak borç oluşturuyor ya da onun da dahil olduğu bir grup devlete karşı bir borç oluşturuyorsa gidebilir. Fakat her durumda mağdur devlete karşı bir borç yükümlülüğü ihlalden söz edebilmek için, özellikle ihlalin bu devleti etkilemesi gerekmektedir⁷⁴.

Şu ana kadar Covid-19 salgın hastalığının çok yüksek sayıda can kaybına yol açması ve açmaya devam etmesi karşısında ayrıca, hastalıkla mücadele, tedavi, bakım vb. masraflar ile sosyal izolasyon tedbirlerinin yol açtığı ve açmakta olduğu ekonomik kayıplar dikkate alındığında neredeyse tüm dünya devletlerinin mağdur sıfatına sahip olduğuna karşı aksi bir görüşün öne sürülmesi mümkün değildir. Bu mağduriyet hastalığın sınıraşan özelliği sebebiyle bütün devletler yönünden bireysel bir borç olarak mevcuttur. Diğer bir yönden, ihlali yapılan yükümlülüklerin, Çin Devleti’nin de içinde bulunduğu Dünya Sağlık Örgütü’ne üye bir grup devlete hatta küresel sonuçları itibarıyla uluslararası toplumun bütününe karşı bir borçtan kaynaklı olduğu da ayrıca

⁶⁸ Bkz. Tahkim yolu ile ilgili bir sonraki bölüm.

⁶⁹ Andlaşmanın 20. Maddesi DHM’nin kuruluşunu bildiren maddedir. Bkz. DHM resmî web sayfası: <https://pca-cpa.org/wp-content/uploads/sites/6/2016/01/1899-Convention-FR.pdf>

⁷⁰ Özgün metne, Uluslararası Daimî Hakem Mahkemesi resmi web sayfasından ulaşılabilir: <https://pca-cpa.org/wp-content/uploads/sites/6/2016/01/1907-Convention-FR.pdf>

⁷¹ Sürekli Hakem Mahkemesi olarak da anılmaktadır. Mahkeme, Uluslararası Adalet Divanı’nın da bulunduğu Hollanda’nın Lahey şehrinde faaliyet göstermektedir. 1907 tarihli Uyuşmazlıkların Barışçıl Yollardan Çözümü Sözleşmelerinin hazırlık çalışmalarına katılmış olan Türkiye, 1899 tarihli Sözleşmede yer alan aynı çekinceyi tekrar ileri sürerek her iki Sözleşme’nin tarafı olarak 12 Haziran 1907 tarihinden itibaren Daimî Hakemlik Mahkemesi’ne⁷¹ (DHM) üyedir.

⁷² Türkiye, o tarihte Osmanlı imparatorluğu olarak, 1899 tarihli Sözleşmeyi çekince niteliğinde olan bir bildirimle imzalamıştır. Öne sürülen en ağır çekincelerden biri olan bu beyanla sadece zorunlu tahkime değil, zorunlu nitelikli dostane girişim, arabuluculuk ve soruşturma yollarına da çekince konulmuştur: Bardonnat Daniel: “L’état des ratifications des Conventions de La Haye de 1899 et de 1907 sur le règlement des conflits internationaux”, *Annuaire français de droit international*, volume 7, 1961. pp.726-741. <https://doi.org/10.3406/afdi.1961.1116> www.persee.fr/doc/afdi_0066-3085_1961_num_7_1_1116

⁷³ Bkz. Dünya Ticaret Örgütü Uyuşmazlıkların Çözüm Mekanizması, Tanzania/AB, G/SPS/N/EEC/54, 4 Mart 1998. Bu başvuru Tanzanya tarafından, kolera salgını sonrası aleyhine, AB tarafından uygulanmış ticari ihracat sınırlamalarının SPS hükümlerine aykırılıkları ile ilgilidir. Başvuru sonrası AB sınırlamaları kaldırmak zorunda kalmıştır.

⁷⁴ Taslak Maddeler, md. 42.

söylenbilir. Birçok devlet mağdur sıfatıyla, ancak devletlerin taraf ehliyetine sahip oldukları Uluslararası Adalet Divanı önüne uyuşmazlığı götürme imkanına sahiptir. Aynı uluslararası haksız fiil ile birden çok devlet mağdur olduğundan, her mağdur devlet Çin Devleti aleyhine uluslararası haksız fiili işleyen devletin sorumluluğuna ayrı ayrı başvurabilecektir⁷⁵.

UAD'nin yargı yetkisi ancak uyuşmazlığın tarafı olan devletlerin UAD'nin yargı yetkisini tanımasıyla gerçekleşebilir⁷⁶. Bu tanımın değişik yolları bulunmaktadır; tek taraflı bir bildirim olabileceği gibi, uyuşmazlık tarafı olan devletlerin uyuşmazlık ortaya çıktıktan sonra uyuşmazlığı UAD'ya götürme konusunda bir anlaşma metni (tahkimname) UAD'nin yargı yetkisine sahip olmasını sağlayabilir⁷⁷.

Bir diğer ihtimal ise bir devletin, UAD'ye uyuşmazlıkla ilgili yapacağı bir başvuruya salgın hastalığın menşei olan ve uluslararası hukuka aykırılıkları sebebiyle uluslararası sorumluluğu doğduğu iddia edilen Çin Devletini mahkeme önüne çekmeye çalışarak, Divan'ın yargı yetkisini dolaylı yoldan kabul etmesini sağlamaktır. Bu yöntem hakkında UAD Statüsünde bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak yargı yetkisine itiraz etmeyerek örneğin, esas hakkında savunma verilmesiyle, dolaylı yoldan yargı yetkisinin tanınması demek olan *Forum prorogatum* yolu için de sonuç itibarıyla Çin devletinin yargısal yola rıza göstermesi gerekmektedir. Çin Devleti, tek taraflı bildirimle UAD'nin yargı yetkisini kabul eden devletler arasında bulunmamaktadır⁷⁸. Diğer yandan Çin Devleti, aleyhine yöneltilmiş kasıt, ihmal ve benzeri iddiaları bugüne kadar resmi olarak ret etmiş; en son bazı devletlerin uluslararası soruşturma açılması fikrine sıcak bakmadığını üst düzey bir diplomat aracılığıyla kamuoyuna duyurmuştur. Bu sebeple, şimdilik Çin'in, Covid-19 salgın hastalığı ile ilgili olarak doğacak uyuşmazlıklarda UAD'nin yargı yetkisini tahkimname veya forum *prorogatum* yoluyla tanıması pek mümkün gözükmemektedir.

Böyle olmakla birlikte, UAD'nin yargı yetkisini harekete geçirme konusunda son bir yol daha mevcuttur. DSÖ Anayasası'nın 75. Maddesi “Müzakere yoluyla veya Meclis tarafından halledilmemiş olan ve işbu Anayasa'nın uygulanması veya açıklanması ile ilgili herhangi bir soru veya tartışma, ilgili taraflar başka bir anlaşma yolu bulamadıkları takdirde, Uluslararası Adalet Divanı'na Mahkemenin Tüzüğüne uygun olarak sevk edilir” hükmüne sahiptir. DSÖ Anayasası uluslararası hukuk alanında bir “andlaşma” niteliğine sahip olduğundan, 75. Madde, UAD Statüsü'nün 36 (1) maddesinde belirtilen ve UAD'nin yargı yetkisini doğuran⁷⁹ hallerden biri olarak yargı yetkisine bir hukuksal bir kaynak sunmaktadır. DSÖ Anayasası'nın 22. Maddesine dayanılarak kabul edilen bir metin olması sebebiyle UST'nin, DSÖ Anayasası birlikte okunmasını gerektirmektedir. UST (2205) ve DSÖ Anayasası arasındaki bu bağ, Covid-19 hastalığının önlenmesi ve yayılmasının engellenmesi konularındaki uluslararası hukuka aykırılıkları, Çin aleyhine, rıza gösterme şartı aranmaksızın UAD Statüsü'nün 36 (1) aracılığıyla, UAD önüne dava yoluyla getirilebilmesini sağlayabilecektir.

UAD'nin yargı yetkisi konusundaki güçlükler aşılsa bile, yargısal yolla Çin Devletinin sorumluluğunun tespiti önünde başka engeller de bulunmaktadır. Taslak metinde, hukuka aykırılığı ortadan kaldıran bazı haller sınırlı şekilde sayılmıştır: Hukuka aykırılığı ortadan kaldıran bu haller; rıza, meşru müdafaa, mücbir sebep, tehlike ve zaruret halidir. Çin Devletinin hangi durumlar için, hukuka aykırılığı ortadan kaldıran hangi sebeplere dayanacağı konusu tamamen spekülatif bir değerlendirme olacağından, konunun bu yönünün, sadece olası bir davanın olası bir aşaması olarak not edilmesiyle yetinilecektir.

Yargı yoluyla mağdur devletler, sorumluluğun hukuksal neticelerini talep etme hakkına UAD önünde sahiptir. Bu sonuçlar; yükümlülüğü yerine getirme ödevinin devam etmesi, ihlale

⁷⁵ Taslak Maddeler, md. 46.

⁷⁶ Bkz. UAD Statüsü, https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_f.pdf ; türkçe metin için, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/adalet_divani.pdf

⁷⁷ *Gabcikovo Nagymaros Projesi (Macaristan v. Slovakya)* davasında olduğu gibi. UAD, *Gabcikovo Nagymaros Projesi Davası (Macaristan v. Slovakya)*, 25 Eylül 1997.

⁷⁸ Bkz. Yargı yetkisini tek taraflı bildirimle kabul eden devletlerin listesi, UAD web sitesi: <https://www.icj-cij.org/fr/etats-admis-a-ester>

⁷⁹ UAD 36/1: “Divan'ın yetki alanı tarafların kendisine sunacağı bütün işlerle Birleşmiş Milletler Andlaşması'nda ya da yürürlükteki andlaşma ve sözleşmelerde özel olarak öngörölmüş bütün durumları kapsar”.

son verme ve tekrar etmeme ve onarımdır⁸⁰. İhlale neden olan yükümlülüğün, örneğin bildirim yükümlülüğü veya önlem yükümlülüğü gibi sorumlulukların anlık olduğu değerlendirilmesini yaparsak ihlale son verme talebi yersiz olacağından UAD önündeki muhtemel davada, daha çok Covid-19 hastalığına yol açan virüsün yayılması sonucu ortaya çıkan zararlar sebebiyle onarım/giderim konusu ileri sürülecektir.

UAD içtihadına göre tazmin yükümlülüğü, bir devletin uluslararası hukuka aykırılık oluşturan fiili ile bir diğer devletin oluştuğunu öne sürdüğü zarar arasında doğrudan ve kesin nedensellik bağının kurulmasına bağlıdır⁸¹. Dolayısıyla Çin Devletinin uluslararası hukuka aykırılık oluşturan fiili ile diğer devletlerin maruz kaldığı maddi ve manevi zararlar arasında nedensellik bağının doğrudan ve kesin şekilde kurulması gerekmektedir.

Giderim yükümlülüğü ile ilgili Uluslararası Hukuka Aykırı Fiiller için Devletlerin Sorumluluğuna ilişkin Taslak Maddeler iki önemli maddeye sahiptir. Madde 31, sorumlu devletin, uluslararası hukuka aykırı fiille sebep olunan zarar için, maddi manevi zararı kapsar şekilde, tam bir giderim yükümlülüğü olduğunu; madde 36 ise, uluslararası hukuka aykırı bir fiilden sorumlu devletin, sebep olduğu zararın eski hale getirme ile karşılanmayan kısmı için tazminat ödeme yükümlülüğü olduğunu hükme bağlamıştır. Diplomatik koruma hakkının konu edildiği *Ahmadou Sadio Diallo (République de Guinée c. République démocratique du Congo)*⁸² davasında UAD ilk kez, diplomatik koruma hakkını kullanan davacı devlet lehine, bir gerçek kişinin uğradığı zararları karşılamak (hukuka aykırı yakalama, tutma ve sınırdışı edilme işlemleri sebebiyle uğranılan maddi ve manevi zarardan doğan) ve ilgili kişiye ödenmek üzere tazminata hükmetmiştir. UAD bu kararıyla insan haklarının ihlal edildiği durumlarda devletlerarası davalarda hakkın gerçek mağdurlarına da UAD önündeki prosedürde tazminat ödenme yolunu açmıştır. Bu yenilikçi yaklaşımın en büyük etkisi, devletlerarası davalarda, uluslararası insan hakları hukukunda kişilerin tüketmek zorunda kaldıkları iç hukuk yollarına başvurma zorunluluğundan muafiyeti dolaylı olarak sağlaması olmuştur.

IV. SONUÇ

Kişilerin insan hakları ihlallerinde vatandaşı oldukları devletin diplomatik korumasından faydalanarak ihlale sebep olan devletten UAD önünde tazminat elde edebilmeleri devletler hukukunda önemli bir gelişmedir. Uluslararası yargı, uluslararası hukukta kişilerin uluslararası hukukun öznelerinden biri olduğunu tamamen yeni bir pencere içinden işleyerek insan hakları hukukunda üstlendiği görevi yerine getirmeyi bilmiştir. Bu durumda, Covid-19 hastalığının Çin'in uluslararası hukuk kurallarına aykırılığı sebebiyle küresel çapta bir salgına dönüştüğünün kanıtlanması halinde, milyonlarca kişinin maddi manevi zararının telafisi konusu, ilgili devletlerin konuya, kişi hakları objektifinden bakıp bakamayacağı ile doğrudan ilintili hale gelmiştir.

Dava yoluna gitmeyi planlayan devletler yönünden *onus probandi incumbit actori*, ilkesinin sarsılmayan yerini hatırlatmakta fayda vardır: İddia eden taraf, ispatlar⁸³. Delillerin niteliği çok çeşitli olabilir, uzman raporları, soruşturma raporları, bilimsel deliller vb.⁸⁴ birçok delil bugüne dek UAD tarafından kabul edilmiştir⁸⁵. Delillerin tespiti, toplanması ve değerlendirilmesi konusunda uluslararası sivil toplum kuruluşlarının da katkı sunabileceğinin unutulmamasında fayda vardır. Fakat hatırlamak gerekir ki sonuç olarak delillerin değerlendirilmesi konusu, UAD'nin münhasır takdir yetkisine giren bir alandır. Muhtemel davada, sağlam, uygun, uyumlu ve yasal delillerin olup olmaması, dava sonucunu doğrudan etkileyecektir. Bu anlamda, Covid-19 salgın hastalığının ortaya çıkışı ve yayılması konusunda

⁸⁰ GİŞİ Selçuk, "Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'nın Chorzow Fabrikası Kararı ve Uluslararası Sorumluluk", Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, XX(3-4), 2016, s.15-43.

⁸¹ Bkz. Ekolojik zararların dava konusu edildiği UAD, *Certaines activités menées par le Nicaragua dans la région frontalière (Costa Rica c. Nicaragua)* davası.

⁸² UAD, *Ahmadou Sadio Diallo (République de Guinée c. République démocratique du Congo)*, 19.06.2012.

⁸³ UAD, *Délimitation maritime en mer Noire (Roumanie c. Ukraine)*, Recueil 2009, s.86, par. 68; *Souveraineté sur Pedra Branca/ Pulau Batu Puteh, Middle Rocks et South Ledge (Malaisie/Singapour)*, Recueil 2008, s.31, par. 45; *Application de la convention pour la prévention et la répression du crime de génocide (Bosnie/Herzégovine c. Serbie-et-Monténégro)*, Recueil 2007 (I), s.128, par. 204; *Activités militaires et paramilitaires au Nicaragua et contre celui-ci (Nicaragua c. Etats-Unis d'Amérique)*, compétence et recevabilité, Recueil 1984, s.437, par. 101.

⁸⁴ Delillerin niteliği ve türleri bakımından bkz. UAD, *Des Usines de pâte à papier ...op.cit.*

⁸⁵ *Ibidem.*

uluslararası bir soruşturma açılması ilk anda atılması gereken adımlardan biri olarak gözükmektedir.

Son olarak belirtmek gerekir ki, Çin dışında salgın hastalıkla mücadele etmekte olan mağdur diğer devletlerin ulusal ölçekte kasıtlı ya da ihmalle zarara katkısı ayrıca hesaba katılacağından⁸⁶, gerek bu indirim gerek birden fazla devletin sorumluluğunun ortaya konması ihtimali, giderim konusunu muhtemel bir yargılama içinde oldukça karmaşık hale getirebilecektir.

⁸⁶ Taslak Maddeler, md 39.

KAYNAKÇA

- BARDONNET Daniel: “L'état des ratifications des Conventions de La Haye de 1899 et de 1907 sur le règlement des conflits internationaux”, *Annuaire français de droit international*, volume 7, 1961. pp.726-741.
- CHINKIN, Christine-BAETENS, Freya (Ed.): *Sovereignty, Statehood and State Responsibility Essays in Honour of James Crawford*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- CRAWFORD, James: *The International Law Commission's Articles on State Responsibility*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- CRAWFORD, James-PELLET Alain-OLLESON, Simon: *The Law of International Responsibility*, Oxford Commentaries on International Law, Oxford 2010.
- DUPUY, Pierre-Marie (Ed.): *Obligations Multilatérales, Droit Impératif et Responsabilité Internationale des États*, Paris, 2003.
- DÜLGER, Kenan: *Devletin Uluslararası İnsancıl Hukukun İhlalinden Doğan Sorumluluğu*, Beta Yayınevi, İstanbul 2015.
- ERDEM, Merve: “Özel Hukuk Kişilerinin Faaliyetlerinden Dolayı Devletlerin Uluslararası Sorumluluğu: Bir Hukuk Jimnastiği”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı:143, 2019, s.309-330.
- ERKİNER, Hakkı Hakan: “Bir Uluslararası Örgütün Uluslararası Hukuka Aykırı Bir Davranışından Ötürü Bir Üye Devletin Uluslararası Sorumluluğu”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 32(2), 2017, s.61-86.
- ERKİNER, Hakkı Hakan: *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2010.
- ERTUĞRUL, Ümmühan Elçin: *Uluslararası Hukukun Emredici Normlarından Doğan Yükümlülüklerin Ciddi İhlallerinden Devletin Sorumluluğu*, Yetkin Yayınları, Ankara Mayıs 2012.
- GİŞİ, Selçuk: “Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'nın Chorzow Fabrikası Kararı ve Uluslararası Sorumluluk”, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XX(3-4), 2016, s.15-43.
- NOLLKAEMPER, André-PLAKOKEFALOS, Illias: *Principles of Shared Responsibility in International Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
- PAZARCI, Hüseyin: *Uluslararası Hukuk*, Turhan Yayıncılık, 18. Baskı, Ankara Kasım 2019.
- RAGAZZI, Mairizio: *International Responsibility Today: Essays in Memory of Oscar Schachter*, The Hague, 2005.
- RENÇBER, Kamuran: *Uluslararası Hukuk*, Dora Yayıncılık, Bursa 2016.
- SAMANCI Uğur: “Uluslararası Sağlık Tüzüğü (2005) ve Hukuki Niteliği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(2), 2014 (Basım yılı: Şubat 2016), s.113-169.
- SHAW Malcolm N.: *Uluslararası hukuk*, 8. Baskı, Çeviri Editörü İbrahim KAYA, Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- SUR, Melda: *Uluslararası Hukukun Esasları*, Beta Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2015.
- UZUN, Elif: *Millîlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, Seçkin Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara Mayıs 2016.

ULUSLARARASI BELGE VE KARARLAR

UAD

- Ahmadou Sadio Diallo (République de Guinée c. République démocratique du Congo)*, 19.06.2012.
- Construction d'une route au Costa Rica le long du fleuve San Juan (Nicaragua c. Costa Rica)*, 16.12.2015.
- Délimitation maritime et des questions territoriales entre le Qatar et Bahreïn*, Rec.1994, § 23.
- Des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, UAD, Recueil 2010 (I), p.55-56.
- Détroit de Corfou (Royaume-Uni c. Albanie)*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 1949, p.22.
- Différend territorial (Libye/Tchad)*, Recueil 1994, not., § 31.
- Frontière terrestre et maritime entre le Cameroun et le Nigéria*, Recueil 2002, § 263.
- Gabcikovo Nagymaros Projesi (Macaristan v. Slovaquia)* davasında olduğu gibi. UAD, *Gabcikovo Nagymaros Projesi Davası (Macaristan v. Slovaquia)*, 25 Eylül 1997.
- https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_f.pdf ; türkçe metin için,
http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/adalet_divani.pdf (ET.15.05.2020)
- <https://www.icj-cij.org/fr/etats-admis-a-ester> (ET.15.05.2020)
- Plateau continental de la Mer Egée*, Rec. 1978, §§ 95-98.

ONU

- Uluslararası Hukuka Aykırı Fiiller için Devletlerin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler Tasarısı”. Özgün adı, *Projet d'articles sur la responsabilité de l'État pour fait internationalement illicite*, A/56/10 (2001); bkz. *Projet d'articles sur la responsabilité de l'Etat pour fait internationalement illicite et commentaires y relatifs*, 2001. *Annuaire de la Commission du droit international*, 2001, II(2), s. 165.

ONU, BMGK, 56/83 sayılı 12 Aralık 2001.

BMGK Kararı, A/RES/74/180,27.12.2019.

BM Genel Sekreteri Raporu, A/74/83, 12.07.2019.

Doc. ONU, A/8010/Rev 1, Annuaire de la Commission du droit international 1970, Vo. II, NY,1972.

https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/WRGS/PeaceAndSecurity/ReparationsForCRSV_FR.pdf (ET. 15.05.2020)

DSÖ

Uluslararası sağlık tüzüğü. Özgün adı: Règlement sanitaire international (2005) (avec annexes). Genève, 23 mai 2005 Entrée en vigueur : 15 juin 2007, conformément à l'article 59. Organisation mondiale de la santé, 31 mars 2008, Treaty Series UN, 2008, Volume 2509, I-44861, p 79.

<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%202509/v2509.pdf>

Uluslararası Sağlık Tüzüğü (2005) türkçe çevirisi:

https://www.hssgm.gov.tr/content/documents/uluslararasi_antlasmalar/

Dünya Sağlık Teşkilatı Anayasası (United Nations, *Treaty Series* , Vol. 14, s.185)

DSÖ Resmi İnternet sitesi: [https://www.who.int/fr/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/fr/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it) (ET.15.05.2020)

<https://reliefweb.int/report/world/d-claration-sur-la-troisi-me-r-union-du-comit-d-urgence-du-r-glement-sanitaire> (ET.15.05.2020)

https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf (ET.15.05.2020)

<https://www.who.int/csr/don/05-january-2020-pneumonia-of-unkown-cause-china/en/> (ET.15.05.2020)

DHM

<https://pca-cpa.org/wp-content/uploads/sites/6/2016/01/1899-Convention-FR.pdf> (ET.15.05.2020)

<https://pca-cpa.org/wp-content/uploads/sites/6/2016/01/1907-Convention-FR.pdf> (ET.15.05.2020)

DTÖ

Dünya Ticaret Örgütü Uyuşmazlıkların Çözüm Mekanizması, Tanzania/AB, G/SPS/N/EEC/54, 4 Mart 1998.

DİĞER

<https://www.jurist.org/commentary/2020/04/devashsish-giri-china-covid19-reparations/> (ET.15.05.2020)

<https://www.justsecurity.org/69398/chinas-responsability-for-the-global-pandemic/> (T.15.05.2020)

https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/70939/ICD_10_1957_v1_fre.pdf?sequence=1&isAllowed=y

<https://warontherocks.com/2020/03/china-is-legally-responsible-for-covid-19-damage-and-claims-could-be-in-the-trillions/>

<https://henryjacksonsociety.org/wp-content/uploads/2020/04/Coronavirus-Compensation.pdf> (ET.15.05.2020)

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7156574/> (ET.15.05.2020)

<https://www.justsecurity.org/69394/covid-19-and-international-law-must-china-compensate-countries-for-the-damage-international-health-regulations/> (ET.15.05.2020)

<https://moderndiplomacy.eu/2020/04/13/liability-of-china-for-covid19-outbreak-state-responsibility-and-jurisdictional-challenges/> (ET.15.05.2020)

<https://www.ejiltalk.org/taking-china-to-the-international-court-of-justice-over-covid-19/> (ET.15.05.2020)

<https://www.theguardian.com/world/2020/feb/02/chinas-reaction-to-the-coronavirus-outbreak-violates-human-rights> (ET.15.05.2020)

<https://theintercept.com/2020/04/02/coronavirus-europe-travel/> (ET.15.05.2020)

<https://doi.org/10.3406/afdi.1961.1116> (ET.15.05.2020)

www.persee.fr/doc/afdi_0066-3085_1961_num_7_1_1116 (ET.15.05.2020)